

ANAYASAL BELGE OLARAK MEDİNE SÖZLEŞMESİ

Arş.Gör. Murat ŞEN **

GİRİŞ

İnsan toplulukları belirli bir medeniyet düzeyine ulaştıkları zaman, kendi idarî işlerini düzenlemek için bazı kurallara uyma zorunluluğu hissederler. Toplumdan topluma medeniyetteki durumuna göre değişiklik gösteren bu kurallar, toplum hayatı, siyasî kurumları veya kişilerin haklarıyla ilgili olabilir.

İşte bir devletin kuruluşunu, örgütlenişini, iktidarın el değiştirmesini ve fertlerin hak ve özgürlüklerini düzenleyen kurallar bütünü¹ anayasa olarak isimlendirilmektedir. Bu kurallar bütününün tek bir metinde gösterilmesi zorunluluğu yoktur. Bazen ortada, İngiltere örneğindeki gibi, anayasa adını taşıyan bir metin bile bulunmayabilir². Böyle durumlarda anayasa normu niteliğindeki kuralların çoğu, kanunlarla, bildirilerle veya teâmül ve geleneklerle düzenlenmiş olabilir³.

Demek ki anayasa, belirli bir idarenin koyduğu, devletin siyasî bünyesini, iktidarın ve fertlerin karşılıklı haklarını tanımlayan bağlayıcı hukuk kurallarının bütünü olarak kabul edilmektedir. Bu kuralların resmî bir belgede yazılı olmasıyla olmaması arasında çok fark yoktur⁴.

Biz bu çalışmamızda, Hz. Peygamber'in Medine'ye 622 tarihinde hicretinden sonra, aynı yıl içerisinde Medine'deki

* A.Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi

1. Mümtaz SOYSAL, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Ankaar 1986, s. 7-9;

2. Erdoğan TEZİÇ, Anayasa Hukuku, İstanbul 1986, s. 134.

3. TEZİÇ, s. 145-146.

4. SOYSAL, s. 9.

5. Muhammed Faruk En-NEBHAN, İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, Çev. Servet Armağan, İstanbul 1980, s. 27.

kabilelerden müteşekkil olan halk ile yapmış olduğu sosyal ve siyasal sözleşmenin hukuki niteliğini inceleyeceğiz. Çalışmamız içinde de değineceğimiz gibi bu, Medine'deki kabileler arasındaki hak ve görevleri tanzim eden bir sözleşme mi, yoksa yeni kurulan şehir-devletin anayasası mıdır? Değişik görüşlerin ileriye sürüldüğü bu konuyu, belgenin tanzimine sebep olan olaylar ve belgede yer alan hükümleri tahlil ederek açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Bu belgenin hukuki niteliğinin tesbiti, çalışmamızın ana konusunu teşkil etmektedir. Bunu gerçekleştirebilmek için önce, İslâm devleti ve anayasasının temel özellikleri hakkında genel bilgiler vereceğiz. Başka bir ifadeyle, İslâm hukukunda anayasanın anlamı ve içeriğinin ne olduğundan başka, devletin fonksiyon ve özelliklerinin de belirlenmesi bu çalışmanın sonucuna ulaşabilmesi için gereklidir. Ancak bundan sonra, Medine sözleşmesinin hukuki niteliğinin tespiti mümkün olabilecektir.

Çalışmamızı üç bölümde gerçekleştireceğiz. Birinci bölümde, İslâm anayasası ve İslâm devleti hakkında genel bilgiler vereceğiz. İkinci bölümde, hicretin ilk yılında tanzimi edilen bu belgenin hazırlanmasını gerektiren sebeplerin neler olduğunu o zamanki sosyal ve siyasal olaylar açısından değerlendirecek, üçüncü bölümde de söz konusu belgede yer alan hükümlerin tahlilini yapacağız. Çalışmamızı, genel bir değerlendirmeyi içeren sonuç bölümüyle noktalayacağız.

§ 1. İSLÂM ANAYASASI VE DEVLETİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

I- Anayasa Kavramı ve İçeriği

İslâm hukukunun uygulandığı devirlerdeki İslâm siyasî düşüncesine ait kitaplara bakıldığında, bugünkü anlamıyla "Anayasa" kelimesinin çok sınırlı bir şekilde kullanıldığı görülür. Ancak bu kelimenin kullanılmaması, bu kavram ile

kastedilen anlamın bilinmediği ve İslâm hukukunda mevcut olmadığı anlamına gelmez⁵.

Hemen belirtmek gerekir ki, İslâm hukukundaki anayasa anlayışı, modern anayasa anlayışından farklıdır. Bu durum, çeşitli asırlardaki anayasaların doğuşu ve tarihi gelişimleri incelendiğinde kendisini daha açık ortaya koymaktadır. Modern anayasa anlayışındaki doğuş ve gelişme seyri İslâm siyasi düşüncesinde görülmemektedir⁶.

İslâmî anlamdaki anayasa, modern düşüncedeki anayasadan farklılık gösterir. "İslâm anayasası" ifadesi, İslâm hukukundaki temel kaynaklardan çıkarılmış ana kurallar anlamında kullanılmaktadır⁷. İslâm ülkesi anayasası ile İslâm anayasasını birbirine karıştırmamak gerekir. Birincisi, anayasanın yürürlükte olduğu yerde halkın çoğunluğunun müslüman olduğunu ve bir kısım İslâmî hükümlerin o ülkede uygulandığını ifade ettiği halde, ikincisi, anayasanın sırf İslâmî esaslara bağlı ve dayalı olarak yapıldığını belirtir⁸.

5. NEBHAN, s. 144.

6. Modern düşüncedeki anayasa kavramı, 19. asır içinde Fransa'da Kral X. Charles'ın, kendisine geniş yetkiler tanımak için 1814 tarihli anayasa hükümlerine muhalefet etmesinden sonra, anayasaya aykırı hareket etmesiyle başlayan tarihi devrelerle bağlıdır. Ancak kral şiddetli bir muhalefetle karşılaşmış ve olaylar düşmesini gerektirmiştir. Temsilciler Meclisi, "Louis Philip"i, tahta geçmede temel alınan hukuki vesikaya uygun olarak, kral seçmiş, daha sonra bu vesikayı incelemek için anayasa İncelemeleri Komisyonu kurmuştur. Bu değişiklik ve ıslahat gereği Fransa'daki siyasi rejim, kralın ve parlamentonun, hukuki belgelere uygun olarak memleket idaresine katıldıkları "anayasalı krallık" (meşruti monarşi) haline gelmiştir. Bkz. NEBHAN, s. 28-29, 144; Salih TUĞ, İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX ve XX. Asırlar), İstanbul 1969, s. 20.

7. M. Akif AYDIN, Anayasa, TDVİA, C. 3, İstanbul 1991, s. 160.

8. Hayreddin KARAMAN, Anahatlarıyla İslâm Hukuku, C. I, İstanbul 1987, s. 166; Hayreddin KARAMAN, Mukayeseli İslâm Hukuku, C. I, İstanbul 1991, s. 67.

Buradan hareketle, İslâm hukukuna göre anayasa, "Kur'an ve sahih sünnetin her birinde mevcut ve hayatın her safhasını düzenleyen ve bilhassa İslâm'da idarenin üzerine kurulduğu prensiplere taalluk eden hukuki hükümler"⁹ şeklinde tanımlanabilir.

Günümüz hukukunda ise anayasa, "devletin temel yapısını, yönetim biçimini, devletin temel organlarını, bunların birbirleri ile ilişkilerini, kişilerin devlete karşı, devletin kişilere karşı olan hak ve görevlerini düzenleyen en üstün yasa"¹⁰ şeklinde tanımlanabilir.

II- Anayasa Kurallarının Özellikleri

İslâm hukukuna göre anayasa kuralları, sabit ve sabit olmayan anayasa kuralları olmak üzere iki kısımda incelenebilir.

a- Sabit Anayasa Kuralları

Bunlar, Kur'an ile sünnette yer alan ve zamanla değişmesi mümkün olmayan kurallardır. Burada, anayasa kavramını, hayatın bütün işlerini düzenleyen kuralların hepsini kapsayacak şekilde genişletmek mümkündür. Bu durumda geniş anlamda anayasadan sözedilir. Dar anlamda anayasa kavramı ise, sadece devlet mekanizması ile fertlerin devlete karşı ileri sürebileceği hak ve yükümlülükleri ifade eder. Bu anlamdaki anayasa kavramı modern anlamda anayasa kavramıyla paralellik gösterir¹¹.

9 Ebu'l A'la El-MEVDUDİ, İslâm'da Hükûmet, Çev. Ali Genceli, Ankara 1976, s. 366; NEBHAN, s. 144.

10 Türk Hukuk Lügatı, 3. B., Ankara 1991, s. 338; Ejder YILMAZ, Hukuk Sözlüğü, 3. B., Ankara 1985, s. 59; Selçuk ÖZÇELİK, Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, C. I, Umumi Esaslar, İstanbul 1978, s. 190.

11 NEBHAN, s. 145.

Belirtilen geniş anlamdaki İslâmî anayasa kurallarının, -ki bunlar Kur'an ve sahih sünnetteki sabit hükümleri ifade eder- bir takım özellikleri vardır. Bunlar,

aa- Sâbitlik

İslâm düşüncesinde sabit hükümler, donmuş hükümler demek değildir¹². Bunlar, Kur'an ve sünnette açıkça yer alan şer'î hükümler olup, hiçbir şahıs ve kurumun tasdikine gerek olmaksızın geçerlidir ve bütün müslümanlar için bağlayıcıdır.

Sâbit hükümler değişik alanlarda sözkonusu olabilir. İslâm hukukunun ilk asli kaynağı olan Kur'an, "Sonra bu işten seni de şeriate koyduk (sana da insanların uyacakları bir hukuk düzeni verdik). Sen ona uy, bilmeyenlerin keyiflerine uyma"¹³ emri ve "İşte benim doğru yolum budur, ona uyun, (başka) yollara uymayın ki, sizi O'nun yolundan ayırmasın! Azabından korunmanız için (Allah) size böyle tavsiye etti"¹⁴ hükmü ile İslâm hukukunda değişmeyen sabit hükümler bulunduğunu belirtmektedir.

bb- Yumuşaklık

Anayasa hukuku alanında yumuşaklık kavramı, hükümlerin değiştirilmesindeki kolaylığı ifade eder. Sabit anayasa kurallarındaki yumuşaklık ise, anayasa kuralının birden çok anlamı içine almasını, çeşitli şekilde tefsir edilebilmesinin mümkün olmasını belirtir¹⁵.

Bu şekilde ortaya çıkan içtihadi fıkıh, hakime ve idareciye, tefsir edilen anlamlardan uygun olanını ve gayeyi gerçekleştire-

12 NEBHAN, s. 145.

13 Bkz. Süleyman ATEŞ, Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali, Câsiye/18, Ankara ty., s. 499.

14 Bkz. ATEŞ, Meal, En'am/153, s. 148.

15 NEBHAN, s. 147; EL-MEVDUDİ, Hükümet, s. 562-563.

bilenini alma imkanı verir¹⁶. Bu yumuşaklık tefsir okullarının ve İslam hukuk ekollerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

cc- Genellik

Sabit anayasa kurallarının genelliği ile, bütün herkesin söz konusu kuralın kapsamında olduğu belirtilir. Böylece, insanların sadece bir grubuna değil tümüne uygulanacak hukuki hükümler ortaya çıkmış olur¹⁷.

b- Sabit Olmayan Anayasa Kuralları

Sabit olmayan anayasa kuralları, zamanla değişebilen, içtihat ve görüş bildirme yoluyla ortaya çıkan kurallardır. Bu kurallar, sürekli olarak bağlayıcı değildir. Ülül-emr (devlet başkanı), bu içtihadi kuralları uygulamaktan vazgeçebileceği gibi, herhangi bir içtihadi da tercih edebilir¹⁸. Ancak devlet başkanı tarafından bazı içtihadi görüşler için yapılan bu tercih, daha sonra gelen devlet başkanını bağlamaz. Hatta bizzat içtihadi tercih eden devlet başkanı dahi, maslahatın başka bir tarafta olduğunu gördüğü takdirde, bu görüşten dönebilir¹⁹. Devlet başkanının, müctehitlerden birinin görüşünü tercih etmesi, halk için bağlayıcıdır. Müslüman devlet başkanı, olağanüstü menfaatler için bazı yapılması serbest olan işlem ve akitlere engel olabilir. Ayrıca o, şeriate aykırı olmayan hususlarda kanuni düzenlemelerde de bulunabilir²⁰.

III- Anayasanın Üstünlüğü

Anayasanın üstünlüğü, devletin çıkardığı kanunların anayasaya aykırı olmaması demektir. Çünkü anayasa

16 EL-MEVDUDİ, Hükümet, s. 559.

17 EL-MEVDUDİ, Hükümet, s. 372; NEBHAN, s. 147.

18 NEBHAN, s. 148.

19 NEBHAN, s. 148.

20 EL-MEVDUDİ, Hükümet, s. 562; NEBHAN, s. 148.

kurallarına kanunlar hiyerarşisinde üstün bir yer tanınmıştır.

Bilindiği gibi İslâm hukuku, temel bir kaynağa, yani Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayanır. Bu iki temel kaynaktan çıkarılan hükümler, değiştirilemeyen²¹ ve aksi kararlaştırılmayan kurallardır.

IV- İslâm Devletinin Genel Özellikleri

İslâm Anayasası, İslâm devletinde söz konusu olacağına göre, önce İslâm devletinin özellikleri, şekli, unsurları ve organlarının, sonra da anayasada belirtilmesi gereken temel hak ve hürriyetlerin açıklanmasında fayda vardır.

a- Genel Olarak

Bilindiği gibi devlet, belli sınırlar içindeki insan topluluğuna ait siyasi hakimiyetin teşkilatlanmış şekline verilen isimdir²². İslâm hukukunda, siyasî ve sosyal bir düzen ve otoriteyi temsil eden devlet müessesesinin bir takım özellikleri vardır. Her şeyden önce, devlet düzeninde hâkimiyet Allah'a aittir²³. Başka bir ifadeyle, hukukun kaynağı Allah'ın iradesidir. Bu sebeple İslâm devletinde, bugünkü anlamıyla yasama meclisi ve anayasa yoktur²⁴. Sadece Allah ve

21 Bunların ancak, bu kuralları koyanlar (Allah ve peygamberi) tarafından değiştirilmesi mümkündür, ancak bunlar son şeklini almış bulunduğundan dolayı değiştirilmesi artık mümkün değildir.

22 Ahmet DAVUTOĞLU, Devlet, TDVIA, C. 9, İstanbul 1994, s. 234.

23 Ebul A'la El-MEVDUDÎ, İslâmda Hükümet, Kitap tahlilini Yapan Servet Armağan, İHFM, C. 44, S. 14, s. 313; Vehbe ZUHAYLÎ, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, C. 8, Çev. Ahmet Efe ve diğerleri, İstanbul 1994, s. 385; Kur'an'ın pek çok hükmü bu konuda delil olarak gösterilebilir. Örneğin, "göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır", Al-i İmrân, 189. Bu konuda bkz. Mehmed NİYAZI, İslâm Devlet Felsefesi, İstanbul 1990, s. 36.

24 KARAMAN, Mukayeseli, s. 48-49; NİYAZI, s. 36; Halil CİN/Ahmet AKGÜNDÜZ, Türk-İslâm Hukuk Tarihi, C. I, İstanbul 1990, s. 181;

Peygamberinin tanıdığı sınırlı yasama yetkisi söz konusudur²⁵. İkinci olarak, devletin adalet üzere olmasıdır. Zira Kur'an, Peygamber'e ve O'nu takip edenlere adâletten ayrılmamalarını değişik yerlerde tavsiye etmektedir²⁶. "*Allah yanında en üstün olanınız, Allah'ın buyrukları dışına çıkmaktan en çok korunmanızdır*"²⁷ demek ve ruhban sınıfını şiddetle reddetmektedir²⁸. İslâm devletinin üçüncü özelliği, itaat prensibine dayanmasıdır²⁹. Merkezi bir otoriteye itaat edilmeden devletin teşekkül etmesi mümkün olmadığından, bu konuya büyük önem verilmektedir. İslâm hukukunda bir kaç istisna dışında devlete itaat dinî görev olarak kabul edilmiştir. Kur'an açıkça ül- emre itaati emretmektedir³⁰. Bunlardan başka, İslâm devletinde hakim olması istenen bir prensip de, "şura" esasıdır³¹. Devlet adına ve devlet işleri için alınacak kararların, seçilmiş ve yetkili meclisler tarafından alınmasını ifade eden şûra prensibi, devlet idaresinin temel prensiplerinden biridir³². Yetkili meclisi teşkil eden fertlere "ehlül- hal ve'l- akd"³³ denir. Bu özellikler dışında, İslâm huku-

KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 175; Ahmet AKGÜNDÜZ, Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası, 3. B., İstanbul 1991, s. 8.

25 EL-MEVDUDİ, s. 314; AYDIN, s. 161.

26 ZUHAYLİ, s. 441; KARAMAN, Mukayeseli, s. 51-52; NİYAZI, s. 190-202.

27 ATEŞ, Meal, Hucurat Suresi/13, s. 516.

28 NİYAZI, s. 149; KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 176; Akgündüz, Anayasa, s. 9.

29 Ebu'l-Hasan Habib El-MAVERDİ, El-Ahkâmü's-Sultaniye, İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku, Çev. Ali Şafak, İstanbul 1994, s. 30; KARAMAN, Mukayeseli, s. 50-51

30 EL-MEVDUDİ, s. 314; ZUHAYLİ, s. 428-433; KUR'AN, Nisa, 59, "Ey iman edenler, Allah'a, peygambere ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin"; Al-i İmran, 32, "De ki: Allah'a ve peygambere itaat edin".

31 AYDIN, s. 161; NİYAZI, s. 202-204; KUR'AN, Şura, 38, Al-i İmran, 159; NEBHAN, s. 156-162; CİN/ AKGÜNDÜZ, s. 181; KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 177, 202; KARAMAN, Mukayeseli, s. 53.

32 EL MEVDUDİ, s. 314; AYDIN, s. 161.

33 Devlet başkanını seçmek ve gerektiğinde azletmekle yetkili olan kurul anlamına gelir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdülhamîd İsmail EL-

kunda devlet nizamının "*dinde zorlama yoktur*"³⁴ esasıyla getirilen müsamaha prensibi; insanlar arasında ırk ve renk farkını reddeden beynelmilecilik (evrensellik) esası ve "*iyiyi emret, kötüyü önle*"³⁵ şeklinde ifade edilen sosyal ıslahat özellikleri gibi başka özellikleri de vardır³⁶.

b- İslâm Devletinin Şekli ve Şûrâ Meclisi

Günümüz devlet şekillerinden hiçbirisi, İslâm'ın öngördüğü devlete tam uygun değildir³⁷. Çünkü İslâm devletinde hakimiyet, Allah'a aittir³⁸. Devlet başkanı Allah'tan aldığı hakimiyetin temsilcisi değil; İslâm milletinin vekilidir. Hâkimiyetin kaynağı ilâhi irade olduğu için, devlet başkanı ilahi iradeye (şer'i hukuka) aykırı hareket edemez. Aksi takdirde, kendisine temsil yetkisi veren müslümanlar onu görevden alabilirler³⁹. Halkın kendi iradesi ile kendisini yönetmesi demek olan cumhuriyet, İslâmî devlet şekline kısmen benzemektedir. Ancak İslâm devletinde meşru'iyet esası kabul edilmiştir. Özetle, İslâm devlet düzeni, Kur'ân'a ve şûra esasına dayanan,

ENSARİ, Ehlü'l -Hal ve'l-Akd, TDVİA, C. 10, İstanbul 1994, s. 539-541; ZUHAYLİ, s. 413-416.

34 .ATEŞ, Meal, Bakara/256, s. 41.

35 ATEŞ, Meal, Al-İ İmran/104, s. 62

36 Bu konuda geniş bilgi için bkz. KARAMAN, Mukayeseli, s. 52-55.

37 Seyyid Abdullah CEMALEDDİN, İslâm'da İdarî Siyaset. Çev. A. Kadir Kabakçı/Erol Bayraktar, İstanbul ty., s. 127-132; KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 180; KUR'AN'da ve Hz. Peygamber'in sünnetinde devlet şekliyle ilgili herhangi bir hüküm yoktur. Bkz. NİYZAĞI, s. 48.

38 EL-MEVDUDİ, s. 313; NİYZAĞI, s. 36; Abdülkerim ZEYDAN, İslâm Davetçilerine, Çev. Nezir Demircan. Ankara 1997, s. 222; ZUHAYLİ, s. 385.

39 EL-MEVDUDİ, s. 314; Abdülkerim ZEYDAN, İslâm Hukukunda Ferd ve Devlet, Çev. Aksay Öncel, İstanbul ty., s. 23. Dolayısıyla İslâmî devlete batıdaki anlamıyla teokratik bir devlet nazarıyla bakılamaz. KARAMAN, Mukayeseli, s. 83; NİYZAĞI, s. 149-171; Bu hususta farklı görüş için bkz. Sadri Maksudi ARSAL, Teokratik Devlet ve Lâik Devlet, Tanzimat 1, İstanbul 1940, s. 76 vd; Orhan ALDIKAÇTI, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, 4. B., İstanbul 1982, s. 11, 18, 26.

cumhuriyet yönetimiyle benzerlik gösteren, nev'i şahsına münhasır bir düzendir⁴⁰.

İslâm devletinde, İşlerin yürütülebilmesi için öngörülen bir "şûra meclisi" vardır⁴¹. Buna göre, devlete ait işler bir danışma meclisinde karara bağlandıktan sonra uygulamaya konur⁴².

"Şûra meclisi"nin üyelerinin (ehl-ül hal ve'l-akd)⁴³ nasıl teşkil edeceği, zamana ve zemine terkedilmiştir. İlk dönemlerde "ahlak, fazilet, ilim ve tecrübe" gibi vasıflarla temâyüz etmiş bulunan şahıslar, şûra meclisinin tabii üyesi kabul edilmiştir⁴⁴. Şûra meclisi üyeleri, tam ehliyetli olmak, hür olmak, ilim sahibi bulunmak, dindar, güvenilir ve dürüst olmak (âdil olmak), devletin vatandaşı bulunmak gibi özellikleri taşımalıdır⁴⁵.

Şûrâ meclisinin aldığı kararların hukukî niteliği hususunda ise şunlar söylenebilir: Kur'an ve Sünnet'te açıkça

40 KARAMAN, Mukayeseli, s. 84; AYDIN, s. 162; KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 181.

41 ZUHAYLİ, s. 437; CEMALEDDİN, s. 131 vd.; ZEYDAN, İslâm, s. 209; AYDIN, 161-162; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 182.

42 EL-MEVDUDİ, s. 314; Hukukçular, "şûra meclisinin" kurulmasının devlet başkanı için kesin bir görev mi yoksa tavsiye edilen bir esas mı olduğu hususunda fikir ayrılığı içindedirler. Bkz. CİN/AKGÜNDÜZ, s. 182. Ancak Kur'an'ın bu müesseseye ayrı bir önem verdiği ortadadır. Bkz. ATEŞ, Meal, Al-i İmran/ 159, s. 70: "Yapacağın işler hakkında onlara danış"; ATEŞ, Meal, Şûra/38, s. 486: "İşleri, aralarında danışma ile yürür".

43 ZEYDAN, İslâm, s. 198; ZEYDAN, 25-26.

44 ZEYDAN, İslâm, 212-213; AKGÜNDÜZ, Anayasa, s. 10.

45 Sosyal münasebetlerin çoğalması, devlet işlerinin artması ve her sahada mütehasıs kimselere ihtiyaç duyulması sebebiyle "şûra" görevinin, branşında uzman olanlardan seçilmiş üyelerden meydana gelen milletin kalbi hükmündeki bir meclis tarafından ifa edilebileceği görüşü, Tanzimat sonrasında ağır basmış ve Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının kurulması ve meşrutiyetin ilanında bu görüş şer'i bir dayanak teşkil etmiştir. AKGÜNDÜZ, Anayasa, s. 11.

hüküm bulunan hususlarda, şûrâ meclisi, ancak mevcut hükümlerin yürürlüğü için karar alabilir⁴⁶. Hakkında açık bir hüküm bulunmayan konularda ise, meseleler müzakere edilir ve ortak görüş (ictihad) karara bağlanır⁴⁷. Devlet başkanı ile şûrâ üyelerinin farklı görüşler ileri sürmesi durumunda hangi görüşün uygulanacağı tartışmalıdır⁴⁸. Ancak Hz. Peygamber Uhud savaşından önceki şûrâda, kendi fikrini değil şûrâ meclisinin fikrini tercih etmiştir⁴⁹.

c- Devletin Unsurları

İslâm devleti, hâkimiyet, ülke ve halk olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır.

aa- Hâkimiyet

İslâm devletinde, Allah'ın iradesinin hakim olması üzerinde hassasiyetle durulmuş ve hukuki iktidarın Allah'a ait olduğu belirtilmiştir⁵⁰. Bilindiği üzere hakimiyet, bir devlet ülkesinde mevcut fert ve grup kuvvetlerinin üstünde, bunların hepsine kumanda eden ve direktif veren üstün bir kuvvettir⁵¹. Bu hakimiyet, prensip olarak Allah'a aittir ve Allah onu istediğine verir⁵². Fakat uygulamada, ilahi iradeyi temsil eden,

46 EL-MEVDUDİ, s. 314; KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 203.

47 KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 203; EL-MEVDUDİ, s. 314.

48 EL-MEVDUDİ, s. 314; ZEYDAN, İslâm, s. 214-218; AYDIN, s. 161; ZEYDAN, s. 37.

49 AYDIN, s. 161; ZEYDAN, s. 34; AKGÜNDÜZ, Anayasa, s. 12.

50 Kur'an'ın pek çok hükmü bu konuda delil olarak gösterilebilir. Örneğin, "Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır" ATEŞ, Meal, Al-iu İmrân/189, s. 74. Bu konuda bkz. NİYAZI, s. 36; Çoşkun ÜÇOK/Ahmet MUMCU, Türk Hukuk Tarihi, 5. B., Ankara 1985, S. 194; EL-MEVDUDİ, s. 314; ZUHAYLİ, s. 385.

51 Ali Fuad BAŞGİL, Esas Teşkilat Hukuku, İstanbul 1960, s. 175; ÖZÇELİK, s. 72 vd.

52 ZUHAYLİ, s. 385-386; KARAMAN, Mukayeseli, s. 59.

cemaatin yani çoğunluğun iradesidir⁵³. Burada Kur'an'a itaat şartına bağlı bir çeşit "sosyal sözleşme" sözkonusudur⁵⁴.

bb- Ülke

Devletin ikinci unsuru olan ülke, devletin egemenliğini sürdürdüğü, üzerinde hükmünü yürüttüğü sınırları belli olan toprak parçasını ifade eder⁵⁵. İslâm evrensel bir din olduğu için belli bir toprak parçası ve cemiyet üzerinde değil, bütün dünya üzerinde hakimiyet kurmayı gaye edinmektedir⁵⁶. Ancak dünyadaki insanların hepsi İslâm'a inanmadığı gibi, inananlar da her zaman aynı çatı altında toplanamamışlardır. İşte İslâm hukuku, İslâmiyeti manevi bir bağ kabul ederek dünyayı iki ülkeye ayırmıştır. Bunlardan biri, *İslâm ülkesi* (dar'ül-islâm) olup İslâmî hükümlerin açıkça yürütüldüğü veya içinde oturanların çoğu yahut tamamı müslüman olan ülkedir⁵⁷. Diğeri, müslümanların hâkimiyeti altına girmemiş bulunan ve İslâmî hükümlerin icra edilmediği memleketler anlamında

53 Hz. Peygamber bu sebeple kendisine inananların sadakat yemini (biat) istemiş ve bu usül şeklen de olsa daha sonraki dönemlerde uygulanagelmıştır. Bkz. KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 59.

54 AKGÜNDÜZ, Anayasa, s. 16; KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 182.

55 TEZİÇ, s. 111; Muhammed HAMİDULLAH, İslâm'da Devlet İdaresi, Çev. Kemal Kuşçu, Ankara 1963, s. 156; KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 259; Türk Hukuk Lügati, Ülke, s. 350.

56 Ziya UMUR, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, C. I, İstanbul 1987, s. 194-195; KARAMAN, Mukayeseli, s. 60-61.

57 Şafîî hukukçulara göre, bir kere İslâm ülkesi haline gelen bir ülke, artık harp ülkesi haline gelmez. Hanefîler ise, "müslümanların can ve mal güvenliklerini kaybetmeleri, ülkede hiç bir İslâmî hükmün uygulanmaması vve ülkenin harp ülkesine bitişik olması" şartları birlikte gerçekleşmedikçe, İslâm ülkesi olan bir ülke bu vasfını kaybetmez. Ahmad ÖZEL, İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Darulislâm Darulharb, 4. B., İstanbul 1991, s. 121, 154-156, 172; Ömer Nasuhi BILMEN, Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu, C. 3, İstanbul 1985, s. 369-371; ZEYDAN, s. 14; FETAVAYİ HİNDİYYE, Ansiklopedik İslâm Fıkhı, C. IV, Çev. Mustafa Efe, Ankara ty., s. 249; UMUR, s. 192-195.

olan **harp ülkesi** (dar'ül-harp)'dir⁵⁸. Bazı hukukçular tarafından sulh yapılan ülkeler dar'ül-ahd veya dar'üs-sulh⁵⁹ olarak nitelendirilmişse de bu ayrımın fazla bir önemi yoktur.

cc- Halk

İslâm hukuku açısından İslâm ülkesinde yaşayan insanlar üç grupta ele alınabilir. *i- Müslümanlar*: İslâm devletinin insan unsurunu, esas itibariyle bunlar teşkil etmektedir⁶⁰. *ii- Zimmiler*: Dini başka olduğu halde İslâm ülkesinde ikamet eden ve bazı istisnaların dışında İslâm hukukunun uygulama alanına dahil olan kimselere denir⁶¹. *iii- Müste'menler*: İslâm ülkesi vatandaşı olmayan, izin ve pasaport ile İslâm ülkesine giren bütün yabancılara müste'men adı verilir⁶². Kendilerine İslâm ülkesine giriş izni verilmeyen yabancılara ise "harbî" denmektedir⁶³.

d- Devletin Temel Fonksiyonları

İslâm devletinde yasama (teşrîf), yürütme (icrâ) ve yargı (kazâ) olmak üzere üç temel fonksiyon söz konusudur.

58 ÖZEL, s. 124; BİLMEN, s. 369-371; KARAMAN, Mukayeseli, s. 60.

59 Bu konuda bilgi için bkz. ÖZEL, s. 213 vd.

60 Bunlar, İslâm ülkesinde ikamet etmeleri şartıyla, teb'ası buldukları İslâm devleti farklı bile olsa, hukuki açıdan aynı uygulamaya tabidir. Bkz. CİN/AKGÜNDÜZ, s. 188.

61 Hanefi hukukçulara göre, ehl-i kitap olan yani mukaddes bir kitaba inanan, yahudi ve hristiyanlarla, Zerdüş'tü peygamber kabul eden mecusiler de zimmi kabul edilir. Ancak dinden dönenler (mürtedler) ve Allah'a ortak koşanlar, isteseler de, İslâm ülkesi vatandaşı olamayıp hayat hakkına da sahip değildirler. Bkz. BİLMEN, s. 422-423; KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 264-265.

62 BİLMEN, s. 432-434; Türk Hukuk Lügati, Müstemem, s. 260.

63 FETAVAYI HİNDİYYE, C. IV, s. 256-257; BİLMEN, s. 433-435; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 188.

aa- Yasama Fonksiyonu

İslâm devletinde yasama fonksiyonu, esas itibariyle kanun koyucu olan Allah ve Resul'üne aittir⁶⁴. Başka bir ifadeyle, Kur'an ve sünnet, yasamanın iki temel kaynağıdır. Bu iki kaynak, bazı konularda sadece temel esasları vaz'etmiş, ayrıntılarını düzenlemeyi ise değişen şartlara göre, hukukçulara ve zamanın yasama organına bırakmıştır⁶⁵. Devlet başkanlarının, İslâm hukukunun herhangi bir hükmünü yürürlükten kaldırma veya değiştirme şeklinde bir yasama faaliyeti söz konusu değildir⁶⁶.

Devlet başkanı, mevcut şer'î hükümleri, uygulamada kolaylık olsun diye derleyerek kanun haline getirilebilir ki bu yasama değil, sadece tedvin faaliyetidir⁶⁷. Yine, şer'î hükümlerle çatışmayan içtihadî konularda, mevcut içtihatlardan birini tercih edebileceği gibi, hakkında hüküm bulunmayan konularda, uzman hukukçulardan içtihat yapmalarını da talep edebilir⁶⁸. Ayrıca, kendisine belirli alanlarda tanınan sınırlı yasama yetkisini kullanır. Bunlar, caiz yani serbest olan mevzularda, emretme ve yasaklama şeklinde kanun koyma yetkisi⁶⁹, kamu düzeni ve örf-âdet kuralı gibi benzeri sebeplerle bazı şer'î hükümleri uygulama açısından kayıtlayabilmesi, kamu yararı için idari düzenlemelerde bulunabilmesi ve hakkında belli bir ceza tayin edilmeyen suçların (tazir suçları) cezalarını belirleyebilmesidir⁷⁰.

64 ZUHAYLİ, s. 388, 390-392; AYDIN, s. 159.

65 NEBHAN, s. 354; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 190; AKGÜNDÜZ, Anayasa, s. 19.

66 EL-MEVDUDİ, s. 314; AYDIN, s.159.

67 AYDIN, s. 159; EL-MEVDUDİ, s. 314.

68 EL-MEVDUDİ, s. 314; AKGÜNDÜZ, Anayasa, s.23; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 193.

69 EL-MEVDUDİ, S. 314; Bu, hukuki dayanağını şu âyetten alır: "Allah'a, O'nun peygamberine ve sizden olan ülül-emr'in emir ve yasaklarına itaat ediniz" ATEŞ, Meal, Nisa/59, s. 86; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 194-196.

70 AYDIN, s. 159; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 194-196.

bb- Yürütme Fonksiyonu

İslâm devletinde yürütme fonksiyonu devlet başkanında toplanmıştır⁷¹. Devlet başkanı, bütün tasarruflarında Kur'an ve sünnetten kaynaklanan şer'i hükümlere aykırı davranamayacağı gibi, şûrâ esasına da riayet etmelidir⁷².

cc- Yargı Fonksiyonu

İslâm hukukçuları kazâyı, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları Kur'an ve sünnetten alınan şer'i hükümlere göre halletme şeklinde tanımlamaktadırlar⁷³. Yargılama görevi kamu adına devlet başkanının veya yetkili kıldığı kadıların görevidir⁷⁴. İslâm hukuk tarihinde yargı görevini üstlenen ilk kadı bizzat Hz. Peygamber'dir⁷⁵.

e- Temel Hak ve Hürriyetler

İslâm hukunda temel hak ve hürriyetler fikri, modern siyasî düşüncenin geçirdiği safhaları geçirmemiştir. Çünkü İslâm hukukunun kabul ettiği hak ve hürriyetler, başlangıçtan beri tabîî bir hak olarak vardır⁷⁶. Hürriyet, eşitlik, masuniyet ve

71 ZUHAYLI, s. 371; ÜÇOK/MUMCU, s. 59; AYDIN, s. 159; UMUR, S. 201.

72 EL-MEVDUDİ, s. 316; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 264-265; AYDIN, s. 159.

73 Bu görevi ifa eden görevlilere de "kadı" denmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdülaziz BAYINDIR, İslâm Muhakeme Hukuku, İstanbul 1986, s. 82; Ebül'ula MARDİN, Kadı, İA, MEB, C. 6, İstanbul 1993, s. 42-46; ZUHAYLI, s. 460-461.

74 Muhammed Abdülhay EL-KETTANİ, Et-Terâtibu'l-İdâriyye, Hz. Peygamber'in yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar, C. II, Çev. Ahmet Özel, İstanbul 1991, s. 11-12; AYDIN, s. 160; EL-MEVDUDİ, s. 315.

75 EL-KETTANİ, s. 12-15; Şemsüddin Es-SERAHSİ, El-Mebcut, C. 16, Beyrut 1989, s. 86; Fahrettin ATAR, İslâm Adliye Teşkilatı, Ankara 1991, s. 47; AYDIN, s. 160; NEBHAN, s. 555; EL-MEVDUDİ, s. 315.

76 ZUHAYLI, s. 443; Selçuk ÖZÇELİK, İslâm Hukukuna Göre Devlet ve Fert Münasebetleri, İÜHF A. Samim Gönensay'a Armağan, İstanbul 1955, s. 551;

mülkiyet hakları bunların en önemlileri olarak sayılabilir ve bunlar bütün fertlere tanınmıştır⁷⁷. İslâm dünyasında insan haklarıyla ilgili ilk bildiri, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretinin ilk yılında hazırlanan Medine Anayasasıdır. İslâm hukukunda temel hak ve hürriyetlerin tamamı, Kur'an'da, sünnet'te, Veda Hutbesi'nde ve Medine Anayasası'nda açıkça belirtilmiştir.

Hürriyet mefhumu batı'da, "başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilmek" iken, İslâm Hukuku'nda, "hem kendisine hem de başkasına zarar vermemek şartıyla dilediğini yapmak"tır⁷⁸. İslâm hukukunda içki içmek, uyuşturucu madde kullanmak gibi fiiller insana zarar verdiği için hürriyetin kapsamına girmez⁷⁹. Demek ki hürriyet, ancak İslâmî hükümlerin sınırı içerisinde vardır⁸⁰. İslâm hukuku, insanın her aklına geleni ve arzu ettiğini yapması demek olan "mutlak hürriyeti" hürriyet olarak kabul etmemektedir⁸¹.

§ 2. ANAYASAL BELGE OLARAK MEDİNE SÖZLEŞMESİ

I- Medine Sözleşmesinin Yapılması

a- Genel Olarak

İslâm tarihinde devletin kuruluş esaslarını, organlarını ve temel prensiplerini ortaya koyan yazılı bir anayasanın ilk örneğine Hz. Peygamber döneminde rastlanmaktadır⁸².

Sabri Şakir ANSAY, Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, 2. B., Ankara 1953, 70; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 184; AKGÜNDÜZ, Anayasa, s. 14.

77 ÖZÇELİK, Ferd, s. 551.

78 Servet ARMAĞAN, İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, Ankara 1987, s. 72; Mustafa Reşit BELGESAY, Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk, Mevzuat İçtihatlar Tatbikat, İstanbul 1963, s. 255-259.

79 ANSAY, s. 70; ARMAĞAN, s. 72.

80 BELGESAY, s. 259; ANSAY, s. 70-71; ARMAĞAN, s. 72.

81 BELGESAY, s. 255-259; ARMAĞAN, s. 72.

82 AYDIN, s. 153.

Hicretten sonra müslümanların yanısıra, Medine toplumunu oluşturan yahudileri ve diğer grupları bir şehir devleti halinde teşkilatlanmaya ikna eden Hz. Peygamber, bu teşkilatın esaslarını yazılı bir metin (sahife) halinde ortaya koymuştur. Medine şehir devletini oluşturan toplulukları, bunların birbirleriyle ve yabancılarla olan münasebetlerini, bu toplulukların idari ve adli yapılarını, fertlerin sahip oldukları din ve vicdan hürriyetini belirli esaslara bağlayan bu metin, şekil açısından bugünkü anayasalardan hayli farklı da olsa maddi açıdan bir anayasa niteliğindedir⁸³. Bundan dolayı da özellikle batı kaynaklarında "Medine Anayasası" olarak isimlendirilmektedir⁸⁴.

Bu belge, salt metin olarak değil de, kaleme alınışı sırasındaki olaylar göz önünde bulundurularak içeriğiyle birlikte incelenirse, hukuk tarihi bakımından arzettiği önem daha belirgin hale gelir. Sözleşme metninin getirmiş olduğu siyasi-hukuki yapıyı anlamak için belgenin hangi şartlar altında hazırlanmış olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

b- Sözleşmenin Yapılmasını Gerektiren Şartlar

Hız. Peygamber Mekke'de doğmuş ve hayatının büyük bir kısmını Mekke-şehir devletinde geçirmiştir⁸⁵. İslâm'ı tebliğe başlayınca orada pek çok güçlüklerle karşılaşmış ve Mekkelilerin zorlaması sonucu, henüz bir şehir-devlet olmayan, halkı müslüman ve gayri müslim arap ve yahudi kabilelerinden

83 İbrahim CANAN, Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, C. 16, Ankara 1992, s. 192; AYDIN, s. 153.

84 AYDIN, s. 153.

85 SAVA PAŞA, İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, C.I, Çev. Baha H. Arıkan, Ankara 1955, s. 25-28; Muhammed HAMİDULLAH, İslâm Anayasa Hukuku, İstanbul 1955, s. 79.

ibaret bulunan Medine'ye hicret etmiştir⁸⁶.

Hız. Peygamberin, Medine'ye hicret esnasında orada bir İslâm devleti kurma düşüncesinde olduğuna dair bir bilgi yoktur⁸⁷. Ancak bazı olayların onu devlet kurmaya yönelttiği bilinen gerçektir.

Her şeyden önce, Hız. Peygamber Medine'ye geldiğinde Mekkeliler, Medine'deki kabilelere Hız. Peygamberin öldürülmemesi veya sınır dışı edilmemesi durumunda Medine'ye saldıracaklarını bildirmişlerdir. Bu durum karşısında Hız. Peygamber tedbirini almış, müslüman ve gayri müslim kabilelerin reislerini Hız. Enes'in evinde toplantıya çağırmıştır⁸⁸. Toplantıda Hız. Peygamber, Medine'de bir devletin bulunmadığını, bu yüzden devamlı bir tehlike altında olduklarını, hem içeride huzurun sağlanması hem de dışarıdan gelecek tehlikelere karşı konulabilmesi için bir devlet müessesesine ihtiyaç bulunduğunu açıklamış; toplantıya katılanlar da bunu kabul etmişlerdir⁸⁹. Belirtilmelidir ki, Medine'deki halk tamamen müslüman olsaydı, bunların Hız. Peygamber'in her söylediğini kabul edecekleri düşüncesinden hareketle, devlet idaresine ihtiyaç olmayabilir ve dolayısıyla anayasa hazırlamaya da gerek kalmazdı. Ancak, müslümanların yanında gayri müslimlerin de bulunması ve devlet yönetiminde izlenecek metod ile fert hak ve

86 Joseph SCHACHT, İslâm Hukukuna Giriş, Çev. Mehmet Dağ/Abdülkadir Şener, Ankara 1977, s. 21; Doğuştan Günümüze Büyük İSLAM TARİHİ, C.I, İstanbul 1992, s. 263.

87 HAMİDULLAH, Anayasa, s. 81.

88 SURUÇ, s. 500-501; HAMİDULLAH, Anayasa, s. 81

89 Bir rivayete göre, Evs'ten iki kabile kabul etmemiştir. Devletin kurulmasının çoğunluk kararıyla kabul edildiğinde şüphe yoktur. Bkz. HAMİDULLAH, Anayasa, s. 82; AYDIN, s. 153.

hürriyetlerinin yazılı bir sözleşme şeklinde belirtilmesinin zorunluluğu vardı⁹⁰.

Hız. Peygamber'in hayatındaki asıl gaye olan İslâm'ın istikbalinin düşünülmesi de bu belgenin tanziminde etkili olmuştur. Zira Hız. Peygamber, peygamber olması dolayısıyla sahip olduğu manevi gücün yanında, dünyevi güce de sahip olmak istiyordu⁹¹.

Yine, Hız. Peygamber ve müminler arasındaki karşılıklı hak ve görevlerin belirtilmesi, şehrin müslüman olmayan arap ve yahudi halkı ile anlaşılması, sosyal hayatın ilmî, askerî, adlî, dinî müesseselerle teşkilatlandırılması zorunluluğu vardı.

Bu arada, halk unsuru bakımından ensar⁹² ve müşrik araplar'ın yanında yahudi ve hristiyanların⁹³ da bulunması nedeniyle kozmopolit bir yapıya sahip olan Medine⁹⁴, hicret ile birlikte muhacirlerin⁹⁵ de gelmesiyle iyice kozmopolitleşmiştir⁹⁶. Bu düzensiz ve kozmopolit şehirde Hız. Peygamber

90 AYDIN, s. 153; HAMİDULLAH, Anayasa, s.82.

91 Muhammed HAMİDULLUH, İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyetleri), C. I, çev. Salih TUĞ, 5. B., İstanbul 1993, s. 189.

92 Hız. Peygamber'e ve muhacirlere yardımcı olan müslümanlara ensar adı verilir. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin ALGÜL, Ensar, TDVIA, C.11, İstanbul 1995, s. 251-252.

93 Bunlardan Evs ve Hazreç kabileleri, kardeş kabile oldukları halde, zaman zaman kanlı çatışmalar yapıyorlardı. Kaynuka, Nadir ve Kureyza adlı yahudi kabileler ise, bazen kendi aralarında bazen de arap kabileleriyle savaş halinde bulunabiliyorlardı. CANAN, C. 5, s. 150; TUĞ, s. 29; BUHL, Muhammed, s. 461; Salih SURUÇ, Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı, Mekke Devri, İstanbul 1983, s. 500.

94 CANAN, C. 5, s. 150.

95 Hız. Peygamber'in Medine'ye hicretinde onu takip edenlere verilen muhâcirün adı verilir. Daha geniş bilgi için bkz. Fr. BUHL, Muhâcirün, İA, MEB, C.8, İstanbul 1979, s. 451-452.

96 Hız. Peygamber'in hicreti müteakip ilk yıl yaptırdığı nüfus sayımındaki rakamlara göre, 1500 müslümandan başka 4000 kadar Arap ve bir o kadar da Yahudi nüfus vardı. Yaklaşık 10.000 kişi yaşıyordu. Bkz. Muhammed

önce, Medine'li yerli müslümanlarla (ensâr) muhâcirleri kaynaştırmak istemiş, bunu da "manevî kardeşlik" ve "kardeşleşme"⁹⁷ yapısında gerçekleştirmiştir⁹⁸. Kısaca, Hz. Peygamber, hem bir peygamber hem de siyasî başkan olarak Medine'de, muhâcirler, ensâr ve gayri müslimlerden oluşan yeni bir topluluğun teşkilatlanması işiyle meşgul olmuştur⁹⁹.

Müslümanların arasındaki kaynaşmayı bu şekilde hallettikten sonra, diğer grupları da¹⁰⁰ içine almak suretiyle yeni bir ümmet¹⁰¹ anlayışı getiren hukuki ve siyasi hareketini gerçekleştirmiştir¹⁰². Başka bir ifadeyle, Hz. Peygamberin Medine'de giriştiği ilk iş, bu grupları eşit ve ideal hukuk şartları

HAMİDULLAH, İslâmın Hukuk İlimine Yardımları (Makaleler Külliyyatı), Derleyen Salih TUĞ, İstanbul 1962, s. 21.

- 97 Asım el-Ahvel anlatıyor: "Hz. Enes'e: Sana Rasulullah'ın: "İslâm'da dayanışma akdi (hılf) yoktur!" dediği ulaştı mı? diye sordum. Şu cevabı verdi: «Kureyşle (muhacirlerle) ensar arasında, benim evimde dayanışma antlaşması yaptı». CANAN, C. 10, s. 152. Bu antlaşmaya muâhat (kardeşleşme) akdi de denir. Başlangıçta bu kardeşler her hususta ortak idiler ve hatta birbirlerine varis olabiliyorlardı. Sonradan veraset neshedilmiştir. CANAN, C. 10, s. 152.
- 98 ZEYDAN, s. 11; CANAN, C. 10, s. 152; BUHL, Muhammed, s. 461-462; HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 116-117; TUĞ, s. 29-30; SURUÇ, s. 501.
- 99 Selçuk ÖZÇELİK, İslâm'da Devlet Müessesesinin İnkişafı, İÜHFM, C. 20, S. 1-4, İstanbul 1955, s. 4-5; Fr. BUHL, Muhammad, IA, MEB, C. 8, 3. B., İstanbul 1979, s. 461; SURUÇ, s. 501.
- 100 Bu gruplar, gayri müslim araplar, yahudi ve hristiyanlardan müteşekkildir.
- 101 Ümmet, topluluk, halk, cemaat; bir dinin mensupları, bir peygambere inanıp onun etrafında toplananlar demektir. Geniş bilgi için bkz. Nihad M. ÇETİN, Ümmet, IA, MEB, C. 13, İstanbul 1993, s. 102-104.
- 102 Doktrinindeki bir görüşe göre, Hz. Peygamber döneminde, cemiyet sırf dini bir mahiyet arz edip asla siyasi bir nitelik taşıymıyordu. Ali ABDURRAZİK, İslâmiyet ve Hükümet, Çev. Ömer Rıza, İstanbul 1927, s. 50 vd. Bu iddiaya göre, Hz. Peygamber sadece nübüvveti haiz olup hem devlet başkanı, hem de peygamber değildi. O devirdeki cemiyet münhasıran dini bir cemiyet idi. O zamanda devlet, siyasi teşekkül diye bir şey söz konusu değildi. Ancak bu iddianın geçerli olmadığını Özçelik belirtmektedir. Bu hususta bkz. ÖZÇELİK, Devlet, s. 5, dn. 8; SURUÇ, s. 502; BUHL, Muhammed, s. 462.

içinde ve bir tek hukuki nizam etrafında toplamak olmuştur¹⁰³. Bu hareket, onun o zamana kadar alışlagelmiş olan dini liderlikten öte, çeşitli ırk, din ve kabilelerden müteşekkil bir şehir topluluğuna siyasi başkan olmasını ifade etmektedir¹⁰⁴.

c- Medine Şehir Devletinin Özellikleri

Medine şehir devletinin kendine mahsus bir takım özellikleri söz konusudur. Bunları kısaca belirtmek yararlı olacaktır.

Bu şehir devlet, her şeyden önce, şehir halkının bir tür sosyal sözleşmesi (contra social) ile kurulmuş¹⁰⁵ ve Hz. Peygamber hayat boyu¹⁰⁶ devlet başkanı seçilmiştir¹⁰⁷.

Sözleşme metninin bu devleti bir konfederasyon halinde düzenlediği söylenebilir¹⁰⁸. Medine toplumunu oluşturan müslümanlar, Evs ve Hazrec kabilelerinin müslüman olmayan mensupları ve yahudiler bu konfederasyonu meydana getiren

103 Harun Han ŞİRVANİ, İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare, Çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1965, s. 18; HAMİDULLAH, Makaleler, s. 21.

104 TUĞ, s. 30.

105 Başlangıçta bu şehirde oturan kabilelerin bir kısmı, özellikle Evs kabilesinin bir bölümü bu sözleşmeye katılmamıştı. Bunun sebebinin papaz Ebu Amir olduğu tahmin edilmektedir. Bu papaz, hristiyan ve Evs kabilesinden olup kendisinin vadedilen peygamber olduğunu iddia ediyordu. Bu sebeple, Medine'deki bu şehir devletinin, bölgenin tamamını değil, bir kısım topraklarını içerdiği söylenebilir. Bu hususta bkz. HAMİDULLAH, Anayasa, s. 22; AYDIN, s. 154.

106 Hayat boyu başkanlık, krallıkta vardır. Bu devlet, bir cumhuriyet veya krallık değildi, bilakis ikisini birleştirici nitelikteydi. Muhtemelen bu, kabilelerdeki Arap geleneğinin etkisidir. Cahiliye döneminde kabile halkı, kabile bireylerinden birini hayat boyu için seçiyordu. Anayasa da bunu kabul etmiştir. Bkz. HAMİDULLAH, Anayasa, s. 23.

107 AYDIN, s. 153-154; HAMİDULLAH, Anayasa, s. 23.

108 AYDIN, s. 153; HAMİDULLAH, Anayasa, s. 22.

federasyonlar görünümündedir¹⁰⁹. Medinelilerin daha önce bir şehir devleti halinde bile siyasi bir birlik kuramamış olmaları, Hz. Peygamberin bunları, dahili muhtariyetlerini koruyarak siyasi bir birlik halinde teşkilatlandırmasını kolaylaştırmıştır¹¹⁰.

Devletin halkı muhacir, ensar, yahudi ve hıristiyanlardan oluşuyordu. Toplam şehir nüfusu, yaklaşık 10.000 idi. Bunun hemen hemen yedide birini (1.500 kadar) müslümanlar oluşturuyordu¹¹¹.

II- Medine Sözleşmesinin Hukuki Niteliği

a- Genel Olarak

Hz. Peygamberin, müslüman ve gayri müslim halka danışarak, bir şehir devlet kurmak ve devleti oluşturan halkın birbiri ve yabancılarla münasebetlerini, bu toplulukların adli ve idari yapılarını, fertlerin sahip olduğu din ve vicdan hürriyetini düzenlemek üzere Hz. Enes'in evinde toplanarak hazırlattığı metnin hukuki niteliğinin belirlenmesi gerekir. İslâm kamu hukuku yönünden çok değer taşıyan bu belge, batı dillerine

109 Federasyonlar, adalet ve sigorta işlerinde bağımsız ve serbestti. Dinî meselelerde, muhacir, ensar veya diğer müslümanlar, bir tek merkezi otoriteye bağlıydı, yani Kur'an ve sünnetin otoritesi altındaydı. Yahudi ve müşrik gayri müslimlerin, din işlerinde kendi iç özgürlükleri vardı. Bu sıralarda inen "*Dinde zorlama yoktur*" âyeti de din hürriyetini belirtmiştir. Bkz. HAMİDULLAH, Anayasa, s. 23.

110 Otoritenin sadece bir bölümü merkezin elindeydi. Kabileler, siyasî, adli ve malî pek çok işte bağımsızdı. Sözelimi, vatandaşlık verme merkezle değil, kabilelerle ilgiliydi. Yine aynı kabile içindeki bir ihtilaf için taraflar, merkeze değil, âdil yargıç olan kabile başkanına başvuruyorlardı. Taraflar iki ayrı kabiledense merkeze başvurmak zorunluymuştu. HAMİDULLAH, Anayasa, s. 22; AYDIN, s. 153.

111 AYDIN, s. 153; HAMİDULLAH, Anayasa, s. 23.

çevrilmiş ve hukuki niteliği de tesbit edilmeye çalışılmıştır¹¹².

Bu sözleşmenin tam metni klasik kaynaklardan başlıca İbn İshak, İbn Hişâm, Ebû Ubeyd, İbn Seyyidünnâs ve İbn Kesîr'in eserlerinde yer almaktadır¹¹³. Sözleşme metni, yer aldığı ilk arapça kaynaklarda maddeler halinde numaralanmış değildir¹¹⁴. Kaynaklarda tek parçadan ibaret olan bir metin halinde bulunmaktadır. Bu metni ilk olarak batı ilim dünyasına tanıtan Alman müsteşrik Wellhausen, «Skizzen und Vorarbeiten»¹¹⁵ adlı eserinde, konu itibariyle birbirinden farklı olan fıkraları ayrı maddeler şeklinde göstermiş ve bu suretle 47 maddelik bir metin ortaya çıkarmıştır¹¹⁶. Ancak bugün bu sistematiğe itiraz edilerek, Wellhausen'deki 12., 25., 36., 37., ve 45. maddelerin konu itibariyle iki fıkraya bölünebileceği belirtilmiş ve sözleşme metni 52 madde olarak gösterilmiştir¹¹⁷.

b- Hukuki Niteliği

Sözleşme metninin tanzim edildiği ortam, düzenlenme şekli ve tarzı ile metinde belirtilen muhteva açılarından belgeyi inceleyen bir çok müsteşrik, birbirinden farklı hukuki gözlemlerde bulunmuşlardır¹¹⁸.

¹¹² KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 166-167; CANAN, C. 16, s. 192.

¹¹³ AYDIN, s. 153; HAMİDULLAH, Anayasa, s. 102-103.

¹¹⁴ TUĞ, s. 40.

¹¹⁵ Söz konusu ifade. "Medine Mahalle Nizamnamesi, Sefaret ve Mektuplar" şeklinde terceme edilmiştir. Bkz. BUHL, Muhammed, s. 470.

¹¹⁶ TUĞ, s. 40.

¹¹⁷ Bkz. İSLAM TARİHİ, s. 274-279; HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 202-210; CANAN, C. 16, s. 192-197; Muhammed HAMİDULLAH, İslâm Hukuku Etüdleri, İstanbul ty., s. 37-45; AKGÜNDÜZ, Anayasa, s. 38-46; NİYAZI, s. 233-240; ARMAĞAN, s. 222-227.

¹¹⁸ TUĞ, s. 40.

Bunun, Medine halkını oluşturan çeşitli unsurlar arasında yapılmış basit bir mukavele mi¹¹⁹, muahede mi¹²⁰, tek taraflı bir beyanname mi¹²¹ yoksa halk temsilcilerinin bir araya gelmesiyle düzenlenen ve toplumun mensuplarını bağlayan bir "anayasa" mı¹²² olduğu hususu, doğulu ve batılı pek çok müellif tarafından tartışılmış ve bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır¹²³.

Bunlardan biri olan Alman müsteşrik Wellhausen, belgenin çok kıymetli olduğunu ve bunun çeşitli taraflar arasında akdedilmiş bir sözleşmeyi belirttiğini ifade

119 Doktrindeki bir görüşe göre (Levy'nin iddia ettiği) bu belge, hukuki niteliği itibariyle basit bir mukavelenamedir. HAMİDULLAH, bu metnin basit bir mukavele olmadığını şu cümlelerle ileri sürmektedir: "Bir kere o devirde yazılı hususi sözleşmelerde yer alması gerekli, yani o devirde teamüli icaplardan olan şahitlerin zikri veya karşılıklı yeminler gibi asli şekil şartları bu belgede yoktur. O devirdeki kanunlar (yani örf ve âdet) bu şekil şartını kabul ettiğine göre, bu belge yine o devrin ölçülerine göre bir mukavelename olmak vasfından mahrumdur". HAMİDULLAH, Anayasa, s. 103-104.

120 Bu belge bir muahedename değildir. çünkü yazıda hak sahibi olarak gösterilen yahudi, müşrik ve müşlim arap kabileleri kısmen müstakil bir halde kalmakta ve bazı hususlarda Hz. Peygamberin merkezi otoritesine tabi olmaktaydılar. Bu ise federal bir vasıftır. Muahedeler ise, münhasıran gerek devlet ve gerekse şehir devleti gibi devlet hükmi şahsiyetini kazanmış tamamen müstakil taraflar arasında söz konusu olabilmektedir. Bkz. HAMİDULLAH, Anayasa, s. 104.

121 Bazı müellifler bunun Hz. Peygamber tarafından tek taraflı olarak açıklanmış bir beyanname, ferman, taahhütname veya sadece bir program olduğunu ileri sürmüşlerdir. Meselâ, ŞİRVANİ, belgeyi yahudilere bahşedilen bir "ferman" olarak nitelendirmektedir. ZEYDAN da, Hz. Peygamber yahudilerin kendi dinlerinde serbest olduklarını, mallarının güvenliğini bildiren bir "beyanname" yayınladı demektedir. Bu konuda bkz. ŞİRVANİ, s. 18; ZEYDAN, s. 11; HAMİDULLAH, Anayasa, s. 104.

122 Bu görüş için bkz. HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 188-189; Aynı görüş için bkz. TUĞ, s. 40-46; KARAMAN, Mukayyasali, s. 68-76; SURUÇ, s. 501-504; AYDIN, s. 153; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 180; ARMAĞAN, s. 221.

123 TUĞ, s. 31.

etmektedir¹²⁴. Yine bu belgenin, Hz. Peygamber'in idaresi altında bulunan kimselere karşı, bazı taahhütlerin programını gösteren bir siyasi beyanname olabileceğini de belirtir¹²⁵.

Bu belge üzerinde incelemelerde bulunan bir diğer müsteşrik de italyan Leone Caetani'dir. Bu, Türkçe'ye terceme edilen İslâm Tarihi adlı eserinde, diğer müelliflerin görüşlerine de yer vermektedir. Buna göre, Hz. Peygamber Medine'ye hicretinden sonra siyasi maksat ve gayelerle hareket etmiş ve mevcut topluluğu, yeni siyasi bir topluluk şeklinde teşkilatlandırmak için faaliyette bulunmuştur¹²⁶. Dolayısıyla bu belge, "siyasî bir topluluk oluşması yolunda bir teşebbüsten ibarettir"¹²⁷. Ancak Hz. Peygamber bu sözleşme metninde, açıkca bir maksat ve gaye göstermemiş; nihai gayesini de açıkca belirtmeme akıllılığında bulunmuştur¹²⁸. Müellif, belgenin hukuki niteliğini kendisi tesbit etmemekte; belgenin hukuki niteliğini tesbit eden müelliflerden Wellhausen'ın belgenin "bir siyasi program", "siyasi beyanname" olması görüşüne katılmaktadır¹²⁹. Bundan başka, bu belgenin, peygamberin diğer kabilelere gönderdiği, o kabilelerle Medine şehir-devletinin

124 Wellhausen'ın bu belgeyi, taraflar arasında yapılmış bir sözleşme olarak nitelendirmesinde, İbn Hişâm'ın «vesika, işaret edilen zümrelerin hak ve vazifelerini tanzim eder» şeklindeki ifadesi etkili olmuştur. TUĞ, s. 40-41.

125 Bu beyanname sayesinde, "Muhammed, yeni doğmakta olan müslüman topluluğun iç düzenini bir kanun almış, bir program çizmek suretiyle aynı düzenin fiili surette olgunlaşmasına yardım etmek istemiştir". Bkz. TUĞ, s. 41.

126 L. CAETANI, İslâm Tarihi, C. 3, Çev. Hüseyin Cahid, İstanbul 1924-27, s. 125.

127 CAETANI, s. 151.

128 CAETANI bu hususta, "Muhammed bu kadar rakip ve muhâsım unsuru tek bir vücut haline çevirmeyi ve teokratik bir hükümetin ilk temellerini koymayı düşündü. Demek ki bilinen gaye, içeride (Medine'de) huzur ve barışın sağlanması; son gaye ise, meskût geçilerek akıl ihtiyat gösterilmiştir" demektedir. Bkz. CAETANI, s. 152.

129 TUĞ, s. 42.

münasebetlerini düzenleyen ve adına "kitap" denilen yazılarından biri olduğunu görüşünü de ileri sürmektedir¹³⁰.

Belge üzerinde çalışmalarda bulunan bir başka müellif de Muhammed Hamidullah'tır. Hemen belirtmek gerekir ki, Hamidullah bu belgeyi, hicretin ilk yılında kurulan Medine şehir devletinin anayasası olarak kabul etmektedir¹³¹. Müellif, peygamberin asıl vazifesinin, dini tebliğ etmek olduğunu, ancak Medine'ye hicreti müteakip teşekkül eden topluluğun, dini olmayan işlerini de idare etmeye mecbur kaldığını¹³², Kendisine tâbi olanların karşılıklı hak ve görevlerinin belirtilmesi¹³³ gerektiğini, şehirde yaşayan gayri müslim Arap ve yahudilerle bir uyum içerisinde bulunmanın zaruretini ve adliye, eğitim, maliye, askerlik, din ve diğer alanlarda bir takım müesseseler kurmak suretiyle toplum hayatının teşkilatlandırılması ihtiyacının bulunduğunu belirtmektedir¹³⁴.

İşte bunun giderilmesi için Hz. Peygamber, müslüman ve gayri müslim Medinelilerle yaptığı toplantı sonucu, bir şehir devlet şeklinde teşkilatlanmak üzere anlaşmış ve bu devletin anayasasını kaleme almıştır¹³⁵. Bu anayasa, yeryüzündeki ilk yazılı devlet anayasasıdır¹³⁶. İslâm'dan önce yaşamış olan Aristo (Grek), Konfiçyus (Çinli), Kautilya (Hintli)'nin verdikleri eserler, anayasa ile ilgili olsalar bile, "yazılı bir devlet anayasası" olmaktan ziyade, prens ve siyasi ilim talebeleri için

130 CAETANI, s. 125-126.

131 HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 188-189; Aynı görüş için bkz. TUĞ, s. 40-46; KARAMAN, Mukayeseli, s. 68-76; SURUÇ, s. 501-504; AYDIN, s. 153; CİN/AKGÜNDÜZ, s. 180; ARMAĞAN, s. 221.

132 HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 188-189.

133 KARAMAN, Mukayeseli, s. 68; HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 188.

134 ARMAĞAN, s. 221; KARAMAN, Mukayeseli, s. 68; HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 188.

135 HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 189.

136 SURUÇ, s. 501; TUĞ, s. 43; HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 189; HAMİDULLAH, Etüdler, s. 23; KARAMAN, Mukayeseli, s. 68; KARAMAN, Anahatlarıyla, s. 167.

yazılmış "öğretim vasıtaları" veya "tarihi tasvirler"den ibarettir¹³⁷.

§ 3- SÖZLEŞME HÜKÜMLERİNİN TAHLİLİ

I- Genel Olarak

Hız. Peygamber'in Medine'ye hicretinin ilk yılında yürürlüğe giren bu sözleşme gerçekte 52 maddeye ayrılmaya müsait olup 47 maddeden ve birbirinden ayrı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, 25 maddeye ayrılabilir olan 1-23. maddelerden ibarettir. Bu bölümde, müslümanlarla ilgili hususlar ele alınır. İkinci bölümde ise 24-47. maddelerden müteşekkil olup yahudilerle ilgili hususlar düzenlenmiştir¹³⁸. Bu bölümde 27 maddeye ayrılabilir durumdadır.

Belgenin edinildiği kaynaklar, metinde müslüman ve yahudi topluluklarıyla ilgili iki kısmın ortaya çıkışı hakkında bir açıklık taşımadığı için her iki bölümün de aynı tarihte yürürlüğe girdiği kabul edilmektedir¹³⁹. Burada, bu iki ayrı belgenin ayrı zamanlarda kaleme alınmış olmasına rağmen, tarihi akışı içerisinde birbiri arkasına dercedilmek suretiyle bir tek belge olarak intikal etmiş olacağı da göz önünde bulundurulmalıdır¹⁴⁰.

137 KARAMAN, Mukayeseli, s. 68; ARMAĞAN, s. 221; HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 190.

138 HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 190.

139 Ancak, yahudilerin için istiklallerinden vazgeçip de, yahudi olmayan ve hatta kendilerinden daha güçsüz bir durumdaki yabancıların himaye ve hakimiyetine girdiği düşünülebilir. Bkz. HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 190-191; AYDIN, s. 153.

140 Ancak, müslümanlarla ilgili bölümün hicretten hemen sonra, yahudilerle ilgili bölümün ise, Bedir harbinden sonra ilave edildiği de ileri sürülmektedir. Yahudilerle ilgili bölümün bir defada değil ihtiyaç duyuldukça parça parça düzenlenmiş olması, ihtiyaç kalmayan hükümlerin metinden çıkarılmış olması da muhtemeldir. Hatta Serjeant, belgenin muhtelif zamanlarda kaleme alınmış sekiz ayrı belgenin bir araya gelmesiyle oluştuğunu ileri

Hicretten önce Medine, müşrik arap ve yahudi topluluklarının müşterek siyâsî bir otorite olmadan dağınık ve müstakil yaşadıkları ve sadece Yemen-Suriye arası kervan ticaretinde önemi olan bir yer iken hicretten sonra, muhâcirlerin buraya yerleşmesi ve diğer yerleşim merkezlerinin ticaret yolu üzerinde kalması sebebiyle askerî stratejik bir önem kazanmıştır¹⁴¹. Bu husus, belgede bu yönde düzenlemelerin de yapılmasını gerektirmiştir.

Hicretten sonra Medine'de, çok hızlı oluşmakta olan bir siyasi-sosyal yapının bulunduğu bilinmektedir¹⁴². Bu yapı, çözümlenmesi zorunlu olan bir takım siyasi ve sosyal problemleri ortaya çıkarmıştır. Bunlar, "ülke"nin belirlenmesi, yabancılarla olan münasebetlerin düzenlenmesi ve yeni oluşan siyasi topluluğun Hz. Peygamber ile aralarındaki mali, kazai ve askeri ilişkilerinde sahip oldukları hak ve görevlerden ibarettir¹⁴³.

Sözleşmenin birinci maddesi ile bir İslâm topluluğu, meydana getirilmek istenmiştir. Muhacirler, Medineli müslümanlar ve gayrı müslimlerden teşekkül eden bu topluluk, hem dinî hem de siyâsî özelliğe sahiptir¹⁴⁴. Belgenin 2. maddesine göre, bu topluluk ümmet olarak isimlendirilmekte ve diğer bütün insanlardan ayrı bir maiyette kabul edilmektedir. Topluluk, özellikle bir harp hali ortaya çıktığında, haklarda eşitlik esasına bağlı olacaktır. Bu husus sözleşmenin 15, 18, ve 19. maddelerinde düzenlenmiştir.

16. maddedeki, *"Yahudilerden bize tâbi olanlar, zulme uğramaksızın ve onlara muarız olanlarla yardımlaşmaksızın,*

sürmektedir. Yine, metnin tamamının hicretten sonra kaleme alındığı da ileri sürülmüştür. Bkz. AYDIN, s. 153.

141 TUĞ, s. 43.

142 CAETANI, s. 151; TUĞ, s. 43.

143 TUĞ, s. 43.

144 İSLAM TARİHİ, s. 264.

yardım ve müzaheretimize hak kazanacaklardır" hükmü ile, herkese adalet götürülmesi ve karşılıklı yardım esasına dayanmak üzere yahudilerin bu siyasi teşkilata girebilmeleri için açık bir kapı bırakılmış bulunmaktadır.

Sözleşme, adaletin tevzii ve adlî işlerin idaresi konusunda gerçek bir inkılâp teşkil etmektedir. Bundan böyle, bu konuda alınacak tedbir ve gösterilecek ikna tamamen topluluğun işlerini yürütenlere başka bir ifadeyle merkezi otoriteye bırakılmıştır¹⁴⁵. Aile, akraba, kabile üyesi gibi kimselere karşı bile olsa, gerektiğinde her bir vatandaşın merkezî otorite etrafında yardım elini birleştirmesi zorunluluğu getirilmiştir: *"Takva sahibi müminler, kendi aralarında mütecavize ve haksız bir fiil îkainı tasarlayan yahut bir cürüm yahut bir hakka tecavüz veyahutta müminler arasında bir karışıklık çıkarma kastını taşıyan kimseye karşı olacaklar ve bu kimse onlardan birinin evlâdı bile olsa, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır"*.

Bundan başka, 22. maddedeki *"Bu sahifenin muhteviyatını kabul eden, Allah'a ve âhiret gününe inanan bir mü'minin bir katile yardım etmesi ve ona sığınacak bir yer temin etmesi helâl (doğru) değildir; ona yardım eden veya sığınacak bir yer gösteren kıyamet günü Allah'ın lânet ve gazabına uğrayacaktır ki o zaman artık kendisinden ne bir para tediyesi ve ne de bir taviz alınacaktır."* hükmü gereği asla bir canıye sığınma ve himaye hakkı (emân) tanınmayacaktır.

Yine aralarında ihtilaf çıkan kim olursa olsun herkes için Allah, kanunların ve adaletin yegâne kaynağı olup, "Muhammed Rasûlullah" son yargı merciidir¹⁴⁶. Bu husus da 23. maddede tanzim edilmiştir: *"Üzerinde ihtilâfa düştüğünüz herhangi bir şey, Allah'a ve Muhammed'e götürülecektir"*.

145 İSLAM TARİHİ, s. 264.

146 AYDIN, s. 154.

Sözleşme, bir takım tâdilât ve ıslahata tâbi tutulmak suretiyle eski bir geleneğe de yer vermektedir. Bu, harpte esir düşenlerin hürriyetine kavuşturulması için fidyei necât (kurtarmalık), öldürme veya yaralama gibi hallerde kısas tatbiki yerine kan diyetinin ödenebilmesi için sosyal sigorta müessesesinin oluşturulmasıdır¹⁴⁷. Gerçekten de 12. maddeye göre müslümanlar, kendilerinden olan hiç kimseyi ağır borç altında bırakmayacaklar ve bunu kendi aralarında ödeyeceklerdir. Bu şekildeki bir sosyal sigorta müessesesinin idaresinde her kabile otonomiye sahip olacaktır¹⁴⁸. Bu husus 4 ve 11. maddelerde belirtilmiş bulunmaktadır.

Kabile denen sosyal yapı da, artık hiç bir şekilde doğum veya katılma esasına dayalı, donup kalmış ve dışa kapalı bir mahiyette bırakılmayarak yepyeni bir ideolojiye bağlanmaktadır. Bu yeni anlayışa göre, sosyal bünye tamamen ferdin rıza ve iradesine dayanan dinamik bir organizasyon haline dönüştürülmüştür¹⁴⁹. Meselâ, Mekke'den gelenler sadece kabilelere mensup kimseler değil; aynı zamanda içlerinde Habeşistanlılar gibi Arap olmayan insanların da bulunduğu karma bir zümreydi ve bunlar, Medinelilerle birlikte yeni bir kabile anlayışı (m. 3) içinde kaynaştırılmışlardır.

Araplar önceden beri, az sayıdaki yabancıların, kendileriyle eşit haklara sahip olmamaları şartıyla, kendi kabilelerine katılmaları usulünü (mevlâ'lık, mevâli) uyguluyorlardı. Ancak sözleşmeyle, diğer toplumlar da var olan ırk, deri rengi, dil ve doğum yeri birliği gibi anlayışların yerine, bizzat ferdin kendi irade ve rızasını kullanarak yaptığı seçim birliği esası getirilmiştir¹⁵⁰.

147 İSLAM TARİHİ, s. 264.

148 HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 192.

149 HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 192; İSLAM TARİHİ, s. 264.

150 İSLAM TARİHİ, s. 265.

Belge vatan savunması ve iç emniyet konularında barışın bölünüp birbirlerinden ayrılamaz bir şey olduğunu 17. maddesinde bildirmekte, askeri hizmetin tam bir eşitlik altında herkes için zorunlu olduğu 18. maddesinde ifade edilmektedir.

Bundan başka o sırada yegâne düşman olan Mekkeli Kureyşlilerin ister canlarına ister mallarına, gayri müslimlerin ve müslümanların, herhangi bir himaye ve eman hakkı vermeleri 20. madde ile yasaklanmış, her çeşit İslâmi gaye ve hedeflerin gerçekleşmesinde fertlerin uğrayacakları zarar ve ziyanlar için müşterek yardım mecburiyeti 19. maddesiyle esas kural olarak getirilmiştir¹⁵¹.

Buraya kadar genel bilgi verdiğimiz sözleşme hükümlerinin ayrı başlıklar altında tahlilinin yapılması daha yararlı olacaktır.

II- Ülke Unsuru

Medine sözleşmesinde, yeni oluşan topluluğun iç ve dış ilişkileri ile ilgili tedbirler alındığı gibi, "ülke" unsuru üzerinde de durulmuştur. Devletin üzerinde kurulu bulunduğu ülkenin sınırları, Yahudilerle ilgili hükümleri tanzim eden ikinci bölümde 39. maddede ele alınmıştır. Müslümanlarla ilgili birinci bölümde değil de, yahudilerle ilgili olan ikinci bölümde bu konunun ele alınması yanlışya sebep olmamalıdır¹⁵².

Bilindiği gibi, Medine halkı ova üzerinde karmakarışık bir durumda yerleşmişti ve yahudi yerleşim bölgeleri arasında araplar, araplar arasında da yahudiler bulunabiliyordu¹⁵³. Yahudiler, artık birlik haline gelen bu siyasi organizasyona katıldıklarında, ülke hudutlarının işaretlenip belirlenmesi

151 HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 197; İSLAM TARİHİ, s. 265.

152 İSLAM TARİHİ, s. 265.

153 İSLAM TARİHİ, s. 265.

mümkün bir hale gelmiştir. Dolayısıyla bu hükümde sözleşmede yerini almıştır¹⁵⁴.

Sözleşme metninde devlet ülkesi ile ilgili hüküm "*Medine cevfi*" şeklinde kısa ve özlü olup, işaret ettiği anlam, çeşitli kabilelerin yerleşip oturduğu Medine ovasının tamamını kapsar¹⁵⁵.

Sözleşmenin 39. maddesi, "*Bu sahifenin gösterdiği kimse lehine Yesrib vadisi dahili (cevf), haram (mukaddes) bir yerdir*" diyerek devlet ülkesinin sınırlarını belirtmiştir. Bu şekilde, devletin "harâm" hudutları¹⁵⁶, yani dış münasebetlerde dokunulmaz ve mukaddes sayılan devlet arazisi, belirli taşlarla işaretlenecek kadar açıklıkla belirtilmiştir¹⁵⁷.

154 HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 193; İSLAM TARİHİ, s. 265-266.

155 Bu konuda diğer kaynaklarda daha fazla bilgi bulunmaktadır. Hz. Peygamber, Kâ'b ibn Mâlik'i, kurulmuş bulunan şehir-devletin ülke sınırlarını göstermek üzere çeşitli yerlere belli sınır taşları dikmek için görevlendirmiştir. Bu konuda bkz. CANAN, C. 13, s. 198.

Bu konuda bir başka hadis de şu anlamdadır: "Medine Ayr dağı ile Sevr dağı arasında kalan hudud içerisinde haramdır". Bkz. CANAN, C. 13, s. 178 Bu hadis Medine'nin sınırlarını vermektedir: Ayr dağı ile Sevr dağı arasında kalan kısımlar. Ayr dağı güney, Sevr dağı ise kuzey sınırı teşkil eder. başka rivayetlerde, doğuda Lâbetu Şarkiyye'nin, batıda da Lâbetu Garbiyye'nin diğer hudutları teşkil ettiği belirtilmiştir. Bkz. CANAN, C. 13, s. 178.

156 Hz. Peygamber, "Medine Ayr dağı ile Sevr dağı arasında kalan hudud içerisinde haramdır" buyurmuştur. Bkz. CANAN, C. 13, s. 178, 196; Kâ'b b. Mâlik, "Rasulüllah beni Medine'nin haram (hududlarını göstermek üzere) yüksek yerlere bir takım işaretler dikmek için vazifeledirip gönderdi. Ben bu işaretleri, Zâtu'l-Ceyş, Müşeyrib, hîd tepeleri ile Hufeyyâ, el-Uşeyre, Teym yükseklikleri üzerine diktim" demektedir. Bu hadis metninde ismi geçen yerler Medine'nin dört ana noktasını göstermektedir. Söz konusu olan o yerdeki tepeler ve alçak dağlardır. Mesela, Teym doğu yönündedir. Hz. Peygamber'in hayatına dair eserlerde bu sınır, iki cümle ile belirlenmektedir: "i-Sevr ve Ayr dağları arası (yani kuzey ve güneydeki dağlar), ii- İki lavlık (harre) arası (yani insanların oturup yerleşmiş bulunduğu doğu ve batı arası ovaları). Bkz. İSLAM TARİHİ, s. 266.

157 İSLAM TARİHİ, s. 266; KARAMAN, Mukayeseli, s. 72.

III- Halk Unsuru

Sözleşmenin "insan" unsuru bakımından da düzenleyici bir karakteri vardır. Sözleşmenin yapılmasına kadar, tamamen kan ve kabile birliğine dayalı bulunan sosyal yapı, sözleşmeyle birlikte istek ve irâdeye dayanan ideolojik bir sosyal yapıya dönüşmüştür. Sözleşmenin hükümlerini kabul eden fert veya zümreler, ister müslüman ister gayri müslim ve müşrik olsun bir "ümme" olarak siyasî toplulukta üye olup haklar kazanma ve sorumluluklar yüklenme imkânına sahip olmuşlardır.

Bu husus, belgenin 2. maddesinde, "*İşte bunlar, diğer insanlardan ayrı bir ümme (câmi'a) teşkil ederler*" denilerek belirtilmiştir. 25. maddede de "*Benî Avf yahudileri, mü'minlerle birlikte¹⁵⁸ bir ümme (topluluk) teşkil ederler... Buna gerek mevlâları ve gerekse bizzat kendileri dahildirler*" hükmü ile, yahudilerin müminlerle birlikte bir millet teşkil ettikleri ve halkı oluşturdukları belirtilmiştir.

Bu anlayış, o zamana kadar hakim olan kabilecilik ve dar kavimcilik yerine, sırf "insan" unsuruna ve onun seçimine "ihtiyârına) dayanan; ırk, dil, din farkını dikkate almayan çok yeni bir siyasî topluluk anlayışıdır¹⁵⁹. Bu husus vesikanın 1. maddesinde daha belirgin olarak gözükmektedir: "*Bu kitap, Peygamber Muhammed tarafından Kureyşli ve Yesribli mü'minler ve müslümanlar ve bunlara tabi olanlarla yine onlara sonradan iltihak etmiş olanlar ve onlarla beraber cihad edenler için (olmak üzere tanzim edilmiştir)*" "

158 İbn Hişam'da bu, "ma'a" (ile) olarak, Ebu Ubeyd'de ise "min" (den) olarak zikredilir. Dolayısıyla metin de, İbn Hişam'da, "Benî Avf yahudileri müminlerle birlikte bir ümme teşkil ederler" şeklinde iken Ebû Ubeyd'de, Benî Avf yahudileri müminler camiasından bir zümre olmak üzere bir ümme teşkil ederler" şeklindedir. Bkz. İSLAM TARİHİ, s. 270.

159 KARAMAN, Mukayeseli, s. 72-73.

IV- Hukuki Nitelik

Sözleşme ile "hukukî" yapı bakımından da, önemli adımlar atılmıştır. Bir kere, belge kendi kendisini değişik maddelerde "Kitâb" (mesela, m. 1, 36 ve 47) veya "sâhife" (mesela, 22, 39, 42, 46. maddeler) olarak nitelendirmekte ve bununla "yazılı olan ve uyulması gerekli kurallar manzûmesi" anlamını içerdiğini belirtmektedir. Bu belgenin kendi kendini bir kitap (yani yazıt) olarak isimlendirmesi dikkat çekici bir husustur¹⁶⁰. Zira bununla, onun sadece tebaası ile kendisi arasındaki durum ve meseleleri düzenleyen bir üst merciden gelen bir emir değil, aynı zamanda yazılı bir metin niteliğine sahip olduğu da belirtilmektedir¹⁶¹.

Kaldı ki, Kur'anda bir çok Peygambere nazil olan âyetlerden sözedilirken, bunların bir "kitâb" veya "sahife" teşkil ettikleri ve Allah'ın insanlar için vaz'ettiği emir ve nehiyleri içerdikleri belirtilmektedir. Bunların "uyulması gerekli kurallar manzûmesi" olduğu anlayışı, Kur'anın kendi anlayışında mevcut olduğuna göre, aynı terimlerin belge için de kullanılmış olması, söz konusu Kur'anî kavram ile bir mukayeseye götürmektedir. Bundan başka bu kuralların, en yüksek ve diğer hukuk kurallarının üstünde bir niteliğe sahip olduğu da belirtiliyor olabilir¹⁶².

V- Yasama

Sözleşmede devletin yürütme ve yargı fonksiyonlarına ait hükümler getirildiği halde yasamaya ait herhangi bir hüküm mevcut değildir. Çünkü İslâm hukukunda yasama fonksiyonu,

160 HAMIDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 191.

161 HAMIDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 191.

162 KARAMAN, Mukayeseli, s. 73; TUĞ, s. 45.

devlet başkanına¹⁶³ değil, allah ve resulüne aittir¹⁶⁴. Belirtelim ki, bu yeni kurulan devlet, şûrâ esasına büyük önem vermiştir¹⁶⁵.

VI- Yargı

Bu sözleşme metninde, yeni siyasi topluluğa dahil olanların muhtelif alanlarda tâbi olacağı hukuk kuralları yanında, gayrı müslimlerin hukukî düzenlemelerinin kendileri için tatbik edilebileceği de belirtilmektedir. Sözleşme ile bunlara hukukî ve kazâî bir muhtariyet de verilmiştir. Ancak tarafların anlaşmaya ve hukukî çözüm tarzına varamadıkları hususlarda, nihaî yargı mercii olarak Allah ve Rasûlü gösterilmiştir¹⁶⁶.

Nitekim vesikanın 25. maddesinde, "*...Yahudilerin dinleri kendilerine, mü'minlerin dinleri kendilerinedir. Buna gerek mevlâları ve gerekse bizzat kendileri dahildirler*" denilerek, yahudilerin kendi hukuk kurallarına tabi olacakları husus düzenlenmiş bulunmaktadır. 42. maddede ise, "*Bu sahifede gösterilen kimseler arasında zuhurundan korkulan bütün öldürme yahut münazaa vakalarının Allah'a ve Rasûlullah Muhammed'e götürülmeleri gerekir. Allah bu sahifeye en kuvvetli ve en iyi riayet edenlerle beraberdir*" hükmü getirilerek, tarafların üzerinde anlaşamadıkları bir hukukî davanın çözümü hususunda Peygambere ve Allaha (yani Kur'an'a) son yargı mercii olarak müracaat edileceği vaz'edil bulunmaktadır¹⁶⁷. bundan başka, 23. madde de, "*Üzerinde*

163 Devlet başkanı, Kur'an ve sünnete uygun olarak, devleti idare etmek durumundadır.

164 HAMİDULLAH, Anayasa, s. 24; AYDIN, s. 154.

165 HAMİDULLAH, Anayasa, s. 25.

166 KARAMAN, Mukayeseli, s. 73; TUĞ, s. 45.

167 Nitekim bazı davalarda tebea, bu hüküm gereğince Hz. Peygambere müracaat etmiş ve o da yine onların hukuk kaynağını teşkil eden Tevrat

ihtilâfa düştüğünüz herhangi bir şey, Allah'a ve Muhammed'e götürülecektir " diyerek, son yargı merciinin Hz. Peygamber olduğunu bir başka açıdan düzenlemiş bulunmaktadır.

VII- Milli Savunma

Bu sözleşme ile müslümanlarla gayrı müslimler, aynı mahiyette olmasa bile askerlik ve harp gibi konularda benzeri yükümlülöklere tâbî tutulmuşlardır. bu husus, sözleşmenin 18., 24., 36., 37., 38. ve 47. maddelerinde belirtilmiştir.

Sözleşmenin 18. maddesi, "*Bizimle beraber harbe iştirak eden bütün (askerî) birlikler, birbirleriyle münavebe edeceklerdir*" hükmünü getirmektedir. 24. madde, "*Yahudiler, mü'minler gibi, muharebe devam ettiği müddetçe (kendi harp) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler "* derken, 36. madde, "*Bunlar (yahudiler)'dan hiç bir kimse (müslümanlarla birlikte bir askerî sefere), Muhammed'in müsaadesi olmadan çıkamayacaktır*" düzenlemesini getirmiştir. Sözleşmenin 37. maddesi ise, "*(Bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerine ve müslümanların masrafları kendi üzerinedir. Muhakkak ki bu sahifede gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır "* hükmünü getirmiştir. 38. maddede, "*Yahudiler müslümanlarla birlikte, beraberce harp ettikleri müddetçe masrafta bulunacaklardır*" denilerek yahudilerin müslümanlarla birlikte savaştığı takdirde masrafta bulunacağı belirtilmiştir. 47. maddede ise, "*Bu kitap, bir haksız fiil îka eden veya cürüm işleyen (ile ceza) arasında engel olarak giremez. Kim ki bir harbe çıkar, emniyette olur veya kim ki Medine'de kalırsa yine emniyet içindedir; haksız fiil ve cürüm îkaı halleri müstesnadır...*" denilmiştir.

hükümleri gereğince ihtilaf konusu davayı hal ve faslederek bir hükmü bağlamıştır.

VIII- Temel Hak ve Mükellefiyetler

a- Mali Mükellefiyetler

Bu sözleşmede, siyasi topluluk mensuplarının malî mükellefiyetleri her zümre için ayrı ayrı (m. 3, 12, 37) gösterilmiş; bir savaş halinde zümrelerin ne gibi hak ve yükümlülüklere sahip oldukları, kumandanlık meselesi, ve ilgili diğer yükümlülükler de düzenlenmiştir (m. 17, 23, 24, 36, 38)¹⁶⁸.

Sözleşmenin 3. maddesi, "*Kureyşden olan Muhacirler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile kan diyetlerini ödemeye iştirak ederler ve onlar harp esirlerinin fidyei necâtını mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir*" demektedir. 12. maddesi, "*Mü'minler kendi aralarında ağır mali mes'uliyetler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde)bırakmayacaklar, fidyei necât veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve makul bilinen esaslara göre vereceklerdir*" hükmünü getirmiş, 37. maddesi de, "*(bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerine ve müslümanların masrafları kendi üzerinedir. Muhakkak ki bu sahifede gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır. Onlar arasında hayırhahlık ve iyi davranış bulunacaktır. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareketler olmayacaktır*" diyerek zümrelerin mali mükellefiyetleri belirtilmiştir.

b- Askeri Mükellefiyetler

Şehrin müdaafası için girişilecek savaşlarda ise, bunların masrafları her bir konfederal üye, müslüman veya yahudi topluluklar tarafından üstlenilecektir. Bu hususu sözleşmenin 24, 37 ve 38. maddeleri düzenlemiş bulunmaktadır.

24. madde, "*Yahudiler, mü'minler gibi, muharebe devam ettiği müddetçe (kendi harp) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler*" demekte, 37. madde, "*(Bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerine ve müslümanların masrafları kendi üzerinedir...*" hükmünü getirmekte, 38. madde ise, "*Yahudiler müslümanlarla birlikte, beraberce harp ettikleri müddetçe masrafta bulunacaklardır*" düzenlemesinde bulunmaktadır.

Fakat dışarıda yapılacak bir saldırı savaşı, dinî sebeplere dayanan bir harp halinde hiç bir topluluğun diğerine bir yardımda bulunma mükellefiyeti altında olmayacağı 45. maddede, "*...din mevzuunda girilen harp vakaları müstesnadır*" şeklinde belirtilmiştir.

Müslümanların çıktıkları savaşlara, yahudilerin katılması, Hz. Peygamber'in müsaade ve rızâ göstermesine bağlı tutulmuştur. Bu durum m. 36'da "*Bunlar (yahudiler)'dan hiç bir kimse (müslümanlarla birlikte bir askerî sefere), Muhammed'in müsaadesi olmadan çıkamayacaktır*" denilerek belirtilmiştir.

Yabancılara emân hakkı tanınması, harp esirleri için fidyei necât ve katil vakalarında kan diyeti ödenmesi şeklindeki eski teamüller, yahudiler için de tanınmıştır. 25b maddesi, "*Yalnız kim ki haksız bir fiil irtikap eder veya bir cürüm îka eder, o sadece kendine ve aile efradına zarar (vermiş) olacaktır*" derken, 31. madde, "*Benî Sa'lebe yahudileri de Benî Avf yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. Yalnız kim ki haksız bir fiil irtikap eder veya bir cürüm îka eder, o sadece kendini ve aile efradını zarardide etmiş olacaktır*" demekte ve 36b maddesi de, "*Bir yaralamanın intikamını almak yasak edilemeyecektir. Muhakkak ki bir kimse bir adam öldürecek olursa neticede kendisini ve aile efradını mesuliyet altına sokar; aksi halde haksızlık olacaktır...*" hükmünü getirerek bu kurala uymayan bir kimsenin haksız durumda olacağını

belirtmektedir. 40. maddede ise, "*Himaye altındaki kimse (cârr), bizzat himaye eden kimse gibidir; ne zulmedilir ve ne de (kendisi) cürüm İka edecektir*" hükmü getirilmektedir.

Adlî işlerin işleyişinde kendi akrabalarının korunması uğruna da olsa, engel çıkarmak ve bunu ihlal etmek herkes için İm. 36/b gereğince yasaklanmıştır¹⁶⁹. Söz konusu 36b hükmü, "*Bir yaralamanın intikamını almak yasak edilemeyecektir. Muhakkak ki bir kimse bir adam öldürecek olursa neticede kendisini ve aile efradını mesuliyet altına sokar; aksi halde haksızlık olacaktır*" diyerek bu hususu düzenlemiştir.

Yahudi kabileleri, yahudi dinine geçmiş arap kabileleri ve bütün bunların himâyesi altına girenler (mevâlî) ile onlara bağılı olarak yaşayanlar, aynı haklara sahip ve aynı görevlerle yükümlü kılınmışlardır¹⁷⁰. Bu durum 25 ve devamındaki maddelerde açıklanmaktadır.

c- Diğer Mükellefiyetler

Zümrelerin diğer yükümlülükleri de sözleşmede düzenlenmiştir. Meselâ, 17. madde, "*sulh, müminler arasında bir tekdir. Hiç bir mümin Allah yolunda girişilen bir harpte, diğer müminleri hariç tutarak, bir sulh anlaşması akdedemez; bu sulh, ancak onlar (müminler) arasında umumiyet ve adalet esasları üzere yapılacaktır*" derken, 23. madde "*Üzerinde İhtilafa düştüğünüz herhangi bir şey, Allah'a ve Muhammed'e götürülecektir*" demektedir, 24. madde ise, "*Yahudiler, mü'minler gibi, muharebe devam ettiği müddetçe (kendi harp) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler*" hükmünü getirmektedir. Bundan başka, 36. madde "*Bunlar (yahudiler)'dan hiç bir kimse (müslümanlarla birlikte bir askeri sefere), Muhammed'in müsaadesi olmadan çıkamayacaktır*" hükmünü getirirken, 37. madde "*Yahudilerin kendi masrafları*

¹⁶⁹ İSLAM TARİHİ, s. 269.

¹⁷⁰ İSLAM TARİHİ, s. 269-270.

kendi üzerine ve müslümanların masrafları kendi üzerinedir. Muhakkak ki bu sahifede gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır. Onlar arasında hayır-hahlık ve iyi davranış bulunacaktır. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareketler olmayacaktır" düzenlemesini getirmektedir. 38. maddede ise, *"Yahudiler müslümanlarla birlikte, beraberce harp ettikleri müddetçe masrafta bulunacaklardır"* demektedir.

Sözleşmeyle, açık bir şekilde yahudilerin Mekkeli Kureyşlilere veya onların müttefiklerine bir yardım ve himâye hakkı vermeleri yasaklanmıştır. Bu husus 43. maddede hükme bağlanmıştır: *"Ne Kureyşliler ve ne de onlara yardım edecek olanlar, himaye altına alınmayacaklardır"*. Mekkelileri, Medineli yahudilerin yardımından alıkoyan bu madde ayrıca, kime gelirse gelsin bir düşman saldırısı halinde, buna karşı çıkmak üzere bir İslâm-Yahudi ittifakını da gaye edinmiş durumdadır. Öyle ki, saldırganla yapılacak bir sulh anlaşması müşterek karara bağlanacak ve merkezî iktidar tarafından alınan her çeşit kararlar, resmen Medine şehir-devleti'nin konfederal üyeleri için bağlayıcı bir nitelik taşıyacaktır¹⁷¹.

Bu durum 37, 44 ve 45. maddelerde düzenlenmiştir. 37. madde, *"...Muhakkak ki bu sahifede gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır..."* derken, 44. madde, *"Onlar (müslümanlar ve yahudiler) arasında, Yesrib'e hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır"* demektedir ve 45. madde ise, *"Şayet onlar (yahudiler), (müslümanlar tarafından) bir sulh akdetmeye veya bir sulh akdine iştirake davet olunurlarsa, bunu doğrudan doğruya akdedecekler veya ona iştirak edeceklerdir. Şayet onlar (yahudiler), (müslümanlara) aynı şeyleri teklif edecek olurlarsa, mü'minlere karşı aynı haklara sahip olacaklardır;*

171 AYDIN, s. 153-154; İSLAM TARİHİ, S. 269.

din mevzularında girilen harp vakaları müstesnadır" hükmünü getirmiştir.

d- Din ve Vicdan Hürriyeti

Bu sözleşme, din ile dünya işlerini ayırmamış, bilakis halkın bütün dünyevi sorunlarıyla ilgilenmiş ve din ve vicdan özgürlüğünü açıkça kabul etmiştir¹⁷². 25. maddedeki şu hüküm bu hususu açıkça göstermektedir: "*Yahudilerin dinleri kendilerine, mü'minlerin dinleri kendilerinedir*". Bununla, yahudi ve hristiyanlara tamamen bir din ve vicdan hürriyeti tanınmıştır¹⁷³.

SONUÇ

Konusu "Anayasal Belge Olarak Medine Sözleşmesi" olan bu çalışmanın sonuna gelmiş bulunuyoruz. Görüldüğü üzere, İslâm anayasası kavramı geniş ve dar anlamda olmak üzere iki açıdan ele alınmaktadır. Geniş anlamda İslâm anayasası, müslümanların uymakla yükümlü bulunduğu İslâm hukukunun her türlü hükmünü içine alan bir kavramdır. Bu açıdan bakıldığında ibadetten muamelata, münakehattan ukubata her türlü İslâm hukuku esasını ihtiva eder. Dar anlamda anayasa ise, devletin temel yapısı, kuruluş esasları, organları ile temel prensiplerini ortaya koyan ve fertlerin temel hak ve özgürlüklerini düzenleyen kurallar bütünü olarak kabul edilmektedir. Çalışmamızda, dar anlamda İslâm anayasası kavramı esas alınmıştır.

Medine halkıyla yapılan sözleşme ile, her şeyden önce, bir devlet kurulmaktadır. Bu devletin, halkı ve ülkesi sözleşme ile belirlenmektedir. Bundan başka, yürütme ve yargı alanında düzenlemeler getirilmiş, kişilerin temel hak ve mükellefiyetleri belirtilmiştir. Yine, milli savunma hususunda da

172 AYDIN, s. 154.

173 SURUÇ, s. 503.

düzenlemenin yapıldığı görülmektedir. Günümüz anayasa tekniğinden oldukça farklı olan bu sözleşme, esas itibariyle bir sosyal sözleşmedir.

Anayasa da belirtilmesi gereken devletin şekli ve yasama gibi hususlar, sözleşmeyle düzenlenmemiş bulunmaktadır. Sözleşme, Medine şehir devletini oluşturan toplulukları, bunların birbirleriyle ve yabancılarla olan münasebetlerini, bu toplulukların idari ve adli yapılarını, fertlerin sahip oldukları din ve vicdan hürriyetini belirli esaslara bağlamaktadır. Şekil açısından bugünkü anayasalardan hayli farklı da olsa bile maddi açıdan bir anayasa olarak nitelendirmek mümkündür. Kaldı ki, özellikle batı kaynaklarında "Medine anayasası" olarak isimlendirilmektedir.

Ana hatlarıyla belirttiğimiz ve tahlilini yaptığımız bu belge, kamu hukuku ile ilgili konularda düzenleyici kurallar getirmekte, devlet iktidarını teşkil ve tesis etmekte ve genel hatlarıyla yürütme ve yargı fonksiyonlarıyla ilgili meseleleri ele almakta, yine çeşitli zümreleri, tabî olacakları hukukî manzumede muhtar bırakmak suretiyle yasama alanında da düzenleyici davranmaktadır. Bundan başka, gerek iktidarın sahip olduğu haklar ve görevler ve gerekse teb'anın da hak ve yükümlülükleri bütün ayrıntılarıyla olmasa da sözleşme metninde gösterilmiş bulunmaktadır.

Hız. Peygamberin oluşturduğu, çok değişik bir insan zümresine dayanan yeni topluluktaki bu hukukî hareket, o zamana kadarki devlet organizmalarında raslanmayan bir durumdur. Bununla, önceden belirli hukukî kurallara devlet iktidarını temsil edenlerin de uymaları sağlanmıştır.

Kısaca, günümüz anayasa tekniğinden oldukça farklı olan sözleşme, devletin kuruluşu, yürütme, yargı, temel hak ve mükellefiyetler, din ve vicdan özgürlüğü ile milli savunma hususlarında düzenlemeler getirmektedir. Bu özellikleriyle

belgeyi, "anayasal niteliği ağır basan bir sözleşme" olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır.

Ek: Medine Sözleşmesinin Tam Metni(*)

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

(1) Bu kitap (yazı), Peygamber Muhammed tarafından Kureyşli ve Yesribli mü'minler ve müslümanlar ve bunlara tabi olanlarla sonradan iltihak etmiş olanlar ve onlarla beraber cihad edenler için (olmak üzere tanzim edilmiştir).

(2) İşte bunlar, diğer insanlardan ayrı bir ümmet (câmia) teşkil ederler.

(3) Kureyşden olan muhacirler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile kan diyetlerini ödemeye iştirak ederler ve onlar harp esirlerinin fidyei necâtını mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

(4) Benî Avflar kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye iştirak edeceklerdir ve (müslümanların teşkil ettiği) her zümre (tâife), harp esirlerinin fidyei necatını mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

(5) Benî Hâris (İbn Hazrec)'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necatını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

(6) Benî Sâideler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre, harp esirlerinin fidyei necatını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

(7) Benî Cuşemler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre, harp esirlerinin fidyei necatını, mü'minlerarasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

(8) Benî Neccârlar, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre, harp esirlerinin fidyei necatını, mü'minlerarasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyyeye iştirak edeceklerdir.

(9) Benî Amr İbn avflar, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necatını, mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyyeye iştirak edeceklerdir.

(10) Benî Nebîtler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necatını, mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyyeye iştirak edeceklerdir.

(11) Benî Evsler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necatını, mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyyeye iştirak edeceklerdir.

(12) Mü'minler kendi aralarında ağır mali mes'uliyetler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde) bırakmayacaklar, fidyei necât veya kan diyeti gibi borçlarına iyi ve makul bilinen esaslara göre vereceklerdir.

(12 B) Hiç bir mümin diğer bir müminin mevlasına (kendisiyle akdî kardeşlik rabitası kurulmuş kimse) mümânaat edemez (diğer bir okunuşa göre: hiç bir mümin diğer bir

müminin mevlasıyla onun aleyhine olmak üzere anlaşma yapmayacaktır).

(13) Takva sahibi müminler, kendi aralarında mütecevize ve haksız bir fiil îkâmı tasarlayan yahut cürüm yahut hakka tecavüz veyahutta müminler arasında bir karışıklık çıkarma kastını taşıyan kimseye karşı olacaklar ve bu kimse onlardan birinin evlâdı bile olsa, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır.

(14) Hiç bir mümin bir kâfir için, bir mümini öldüremez ve bir mümin aleyhine hiç bir kâfire yardım edemez.

(15) Allah'ın zimmeti (himaye ve teminatı) bir tekdir; müminlerin ve ehemmiyetsizlerinden birinin (tanıdığı himaye) onların hepsi için hüküm ifade eder. Zira müminler, diğer insanlardan ayrı olarak birbirlerinin mevlâsı (kardeşi) durumundadırlar.

(16) Yahudilerden bize tâbi olanlar, zulme uğramaksızın ve onlara muarız olanlarla yardımlaşılmaksızın, yardım ve müzaharetimize hak kazanacaklardır.

(17) Sulh, müminler arasında bir tekdir. Hiç bir mümin Allah yolunda girişilen bir harpte, diğer müminleri hariç tutarak, bir sulh anlaşması akdedemez; bu sulh, ancak onlar (müminler) arasında umumiyet ve adalet esasları üzere yapılacaktır.

(18) Bizimle beraber harbe iştirak eden bütün (askerî) birlikler, birbirleriyle münavebe edeceklerdir.

(19) Müminler, birbirlerinin Allah yolunda (uğrunda) akan kanlarının intikamını alacaklardır.

(20) Takva sahibi müminler, en iyi ve en doğru yol üzerinde bulunurlar.

(20 B) Hiç bir müşrik bir Kureyşlinin mal ve canını himayesi altına alamaz ve hiç bir mümine bu hususta engel olamaz (yani Kureyşliye hücum etmesine mani olamaz).

(21) Her hangi bir kimsenin, bir müminin ölümüne sebep olduğu kat'i delillerle sabit olur da maktulün velisi (hakkını müdafaa eden) rıza göstermezse, kısas hükümlerine tâbi olur; bu halde bütün müminler ona karşı olurlar. Ancak bunlara, sadece (bu kaidenin) tatbiki için hareket etmek helâl (doğru) olur.

(22) Bu sahife (yazı) nın muhteviyatını kabul eden, Allah'a ve âhîret gününe inanan bir müminin bir katile yardım etmesi ve ona sığınacak bir yer temin etmesi helâl (doğru) değildir; ona yardım eden veya sığınacak bir yer gösteren kıyamet günü Allah'ın lânet ve gazabına uğrayacaktır ki o zaman artık kendisinden ne bir para tediyesi ve ne de bir taviz alınacaktır.

(23) Üzerinde ihtilafa düştüğünüz herhangi bir şey Allah'a ve Muhammed'e götürülecektir.

(24) Yahudiler, mü'minler gibi, muharebe devam ettiği müddetçe (kendi harp) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler.

(25) Benî Avf yahudileri, mü'minlerle birlikte (***) bir ümmet (camia) teşkil ederler. Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri kendilerinedir. Buna gerek mevlâları ve gerekse bizzat kendileri dahildirler.

(25 B) Yalnız kim ki haksız bir fiil irtikap eder veya cürüm îka eder, o sadece kendine ve aile efradına zarar (vermiş) olacaktır.

(**) İbn Hişam'da bu, "ma'a" (ile) olarak, Ebu Ubeyde'de ise "min" (den) olarak zikredilir. Bkz. HAMİDULLAH, İslâm Peygamberi, s. 208; İSLAM TARİHİ, s. 277; KARAMAN, Mukayeseli, s. 70.

(26) Benî Neccâr yahudileri de Benî Avf yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

(27) Benî Hâris yahudileri de Benî Avf yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

(28) Benî Sâide yahudileri de Benî Avf yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

(29) Benî Cuşem yahudileri de Benî Avf yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

(30) Benî Evs yahudileri de Benî Avf yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

(31) Benî Sa'lebe yahudileri de Benî Avf yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. Yalnız kim ki haksız bir fiil irtikap eder veya cürüm îka eder, o sadece kendini ve aile efradını zarardîde etmiş olacaktır.

(32) Cefne (ailesi) Sa'lebe'nin bir kolu (batın) dur; bu bakımdan Sa'lebeler gibi mülâhaza olunacaklardır.

(33) Benî Şuteybe de Benî Avf yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır.

(34) Sa'lebe'nin mevlâları, bizzat Sa'lebeler gibi mülâhaza olunacaklardır.

(35) Yahudilere sığınmış olan kimseler (Bitâne), bizzat yahudiler gibi mülâhaza olunacaklardır.

(36) Bunlar (yahudiler) dan hiç kimse (müslümanlarla birlikte bir askerî sefere), Muhammed'in müsaadesi olmadan çıkamayacaktır.

(36 B) Bir yaralamanın intikamını almak yasak edilemeyecektir. Muhakkak ki bir kimse bir adam öldürecek olursa neticede kendisini ve aile efradını mesuliyet altına sokar; aksi halde haksızlık olacaktır (yani bu kaideye riayet etmeyen bir kimse haksız vaziyette olacaktır). Allah bu yazıya en iyi riayet edenlerle beraberdir.

(37) (Bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerine ve müslümanların masrafları kendi üzerinedir. Muhakkak ki bu sahifede (yazıda) gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır. Onlar arasında hayırhahlık ve iyi davranış bulunacaktır. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareketler olmayacaktır.

(37 B) Hiç bir kimse müttefikine karşı bir cürüm îka edemez; muhakkak ki zulmedilene yardım edilecektir.

(38) Yahudiler müslümanlarla birlikte, beraberce harp ettikleri müddetçe masrafta bulunacaklardır.

(39) Bu sahifenin (yazının) gösterdiği kimse lehine Yesrib vadisi dahili (cevf), haram (mukaddes) bir yerdir.

(40) Himaye altındaki kimse (cârr), bizzat himaye eden kimse gibidir; ne zulmedilir ve ne de (kendisi) cürüm îka edecektir.

(41) Himaye verme hakkına sahip kimselerin izni müstesna, bir himaye hakkı verilemez.

(42) Bu sahifede (yazıda) gösterilen kimseler arasında zuhurundan korkulan bütün öldürme yahut münazaa vakalarının Allah'a ve Resûlullah Muhammed'e götürülmeleri gerekir. Allah bu sahifeye (yazıya) en kuvvetli ve en iyi riayet edenlerle beraberdir.

(43) Ne Kureyşliler ve ne de onlara yardım edecek olanlar, himaye altına alınmayacaklardır.

(44) Onlar (müslümanlar ve yahudiler) arasında, Yesrib'e hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır.

(45) Şayet onlar (yahudiler), (müslümanlar tarafından) bir sulh akdetmeye veya bir sulh akdine iştirake davet olunurlarsa, bunu doğrudan doğruya akdedecekler veya ona iştirak edeceklerdir. Şayet onlar (yahudiler), (müslümanlarla) aynı şeyleri teklif edecek olurlarsa, mü'minlere karşı aynı haklara sahip olacaklardır; din mevzuunda girişilen harp vakaları müstesnadır.

(45 B) Her bir zümre, kendilerine ait mıntıkadan (gerek müdafaa ve gerekse sair ihtiyaçlar hususunda) mesuldür.

(46) Bu sahifede (yazıda) gösterilen kimseler için ihdas edilen şartlar, aynı şekilde Evs yahudilerine, yani onların mevlâlarına ve bizzat kendi şahıslarına, bu sahifede (yazıda) gösterilen kimseler tarafından sıkı ve tam bir muhafazakârlık ile tatbik olunur. (kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır. Allah bu sahifede (yazıda) gösterilen maddelere en doğru ve en mükemmel riayet edenlerle beraberdir.

(47) Bu kitap (yazı), bir haksız fiil îka eden veya cürüm işleyen (ile ceza) arasında engel olarak giremez. Kim ki bir harbe çıkar, emniyette olur veya kim ki Medine'de kalırsa yine emniyet içindedir; haksız bir fiil ve cürüm îkâ halleri müstesnadır. Allah ve Resûlullah Muhammed himayelerini, (bu sahifeyi) tam bir sadakat ve dikkat içinde muhafaza eden kimseler üzerinde tutacaklardır.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR(*)

ABDURRAZİK, Ali: İslâmiyet ve Hükümet, Çev. Ömer Rıza, İstanbul 1927.

AKGÜNDÜZ, Ahmet: Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası, 3.B., İstanbul 1991 (Anayasa).

ALDIKAÇTI, Orhan: Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, 4. B., İstanbul 1982.

ALGÜL, Hüseyin: Ensar, TDVİA, C.11, İstanbul 1995.

ANSAY, Sabri Şakir: Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, 2. B., Ankara 1953.

ARMAĞAN, Servet: İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, Ankara 1987.

ARSAL, Sadri Maksudi: Teokratik Devlet ve Lâik Devlet, Tanzimat 1, İstanbul 1940.

ATAR, Fahrettin: İslâm Adliye Teşkilatı, Ankara 1991.

ATEŞ, Süleyman: Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali, Ankara ty (Meal).

AYDIN, M. Akif: Anayasa, TDVİA, C.3, İstanbul 1991.

BAŞGİL, Ali Fuad: Esas Teşkilat Hukuku, İstanbul 1960.

BAYINDIR, Abdülaziz: İslâm Muhakeme Hukuku, İstanbul 1986.

BELGESAY, M. Reşit: Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk, Mevzuat İçtihatlar Tatbikat, İstanbul 1963.

BİLMEN, Ömer Nasuhi: Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, C. 3, İstanbul 1985.

BUHL, Fr.: Muhâcirûn, İA, MEB, C. 8, 3. B., İstanbul 1979 (muhacirûn).

BUHL, Fr. : Muhammad, İA, MEB, C.8, 3. B., İstanbul 1979 (Muhammed).

CAETANİ, L.: İslâm Tarihi, C. 3, Çev. Hüseyin cahid, İstanbul 1924-27.

CANAN, İbrahim: Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, C. 5, 10, 13, 16, Ankara 1992.

(*) Atıflarda kullanılan kısaltmalar parantez içerisinde gösterilmiştir.

CEMALEDDİN, S. Abdullah: İslâm'da İdarî Siyaset. çev. A. Kadir Kabakçı/Erol Bayraktar, İstanbul ty.

Çetin, Nihad M.: Ümmet, İA, MEB, C. 13, İstanbul 1993.

CİN, Halil/AKGÜNDÜZ, Ahmet: Türk-İslâm Hukuk Tarihi, C.I, İstanbul 1990.

DAVUTOĞLU, Ahmet: Devlet, TDVİA, C. 9, İstanbul 1994.

Doğuştan Günümüze Büyük İSLAM TARİH, C. I, İstanbul 1992.

EL-ENSARİ, Abdülhamîd İsmail : Ehlü'l-Hal ve'l-Akd, TDVİA, C. 10, İstanbul 1994.

EL-KETTANİ, Muhammed Abdülhay: Et-Terâtîbu'l-İdâriyye, Hz. Peygamber'in yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar, C. II, çev. Ahmet Özel, İstanbul 1991.

EL-MAVERDİ, Ebu'l-Hasan Habib: El-Ahkâmu's-Sultaniye, İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku, Çev. Ali Şafak, İstanbul 1994.

EL-MEVDUDİ, Ebu'l A'la: İslâmda Hükümet, Kitap Tahlilini Yapan Servet Armağan, İHFM, C. 44, S. 1-4.

EL-MEVDUDİ, Ebu'l A'la : İslâmda Hükümet, çev. ali Genceli, Ankara 1976 (Hükümet).

En-NEBHAN, Muhammed Faruk : İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, Çev. Servet Armağan, İstanbul 1980.

Es-SERAHSİ, Şemsüddin: El-Mebcut, C. 16, Beyrut 1989.

FETAVAYİ HİNDİYYE: Ansiklopedik İslâm Fıkhı, C. IV, Çev. Mustafa Efe, Ankara ty.

HAMİDULLAH, Muhammed: İslâm Anayasa Hukuku, İstanbul 1995, (Anayasa).

HAMİDULLAH, Muhammed: İslâm Hukuku Etüdları, İstanbul ty., (Etüdlar).

HAMİDULLAH, Muhammed: İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyetleri), C. I, Çev. Salih Tuğ, 5. B., İstanbul 1993 (İslâm Peygamberi).

HAMİDULLAH, Muhammed: İslâmın Hukuk İlmine Yardımları (Makaleler Külliyyatı), Derleyen Salih Tuğ, İstanbul 1962 (Makaleler).

HAMİDULLAH, Muhammed: İslâm'da Devlet İdaresi, Çev. Kemal Kuşçu, Ankara 1963.

KARAMAN, Hayreddin: Anahatlarıyla İslâm Hukuku, C. I, İstanbul 1987.

KARAMAN, Hayreddin: Mukayeseli İslâm Hukuku, C. I, İstanbul 1991.

MARDİN, Ebül'ula: Kadı, İA, MEB, C. 6, İstanbul 1993.

NİYAZİ, Mehmed: İslâm Devlet Felsefesi, İstanbul 1990.

ÖZÇELİK, Selçuk: Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, C. I, Umumi Esaslar, İstanbul 1978.

ÖZÇELİK, Selçuk: İslâm Hukukuna Göre Devlet ve Ferd Münasebetleri, İÜHF A. Samim Gönensay'a Armağan, İstanbul 1955 (Ferd).

ÖZÇELİK, Selçuk: İslâmda Devlet Müessesesinin İnkişafı, İÜHFM, C. 20, S. 1-4, İstanbul 1955 (Devlet).

ÖZEL, Ahmed: İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Darulislâm Darulharb, 4. B., İstanbul 1991.

SAVA PAŞA: İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, C. I, Çev. Baha Arıkan, Ankara 1955

SCHACHT, Joseph: İslâm Hukukuna Giriş, Çev. Mehmet Dağ/Abdülkadir Şener, Ankara 1977.

ŞİRVANİ, Harun Han: İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare, Çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1965.

SOYSAL, Mümtaz: 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Ankara 1986.

SURUÇ, Salih: Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı, Mekke Devri, İstanbul 1983.

TEZİÇ, Erdoğan: Anayasa Hukuku, İstanbul 1986.

TUĞ, Salih: İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX ve XX. Asırlar), İstanbul 1969.

Türk Hukuk Lügatı, 3. B., Ankara 1991.

UMUR, Ziya: Türk Hukuk Tarihi Desleri, C. I, İstanbul 1987.

ÜÇOK, Coşkun/MUMCU, Ahmet : Türk Hukuk Tarihi, 5. B., Ankara 1985.

YILMAZ, Ejder: Hukuk Sözlüğü, 3. B., Ankara 1985.

ZEYDAN, Abdülkerim: İslâm Davetçilerine, Çev. Nezir Demircan, Ankara 1977 (İslâm).

ZEYDAN, Abdülkerim: İslâm Hukukunda Ferd ve Devlet, Çev. Aksay Öncel, İstanbul ty.

ZUHAYLİ, Vehbe: İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, C. 8, çev. Ahmet Efe ve diğerleri, İstanbul 1994.

KISALTMALAR

- B. : bası
- bkz. : bakınız
- C. : cilt
- Çev. : çeviren
- dn. : dipnotu
- Hız. : Hazreti
- İA. : İslâm Ansiklopedisi
- İÜHF : İstanbul Üniversitesi hukuk Fakültesi
- İÜHFM. : İstanbul Üniversitesi hukuk Fakültesi
Mecmuası
- m. : madde
- MEB : Milli Eğitim Basımevi
- s. : sayfa
- S. : sayı
- TDVİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
- ty. : tarih yok.